

ІВАН БОДНАРЧУК

**ЗАМРЯЧЕНІ
РАНКИ**

ІВАН БОДНАРЧУК

ЗАМРЯЧЕНІ РАНКИ

ЗАМРЯЧЕНІ РАНКИ

сучасне з минулого

*Моїм Дружам
присвячую
Автор*

IVAN BODNARCHUK

MISTY MORNINGS

Introduction: Olha Mak

Cover: Wasyl Kondratiuk

Design: Sophie Bodnarchuk

ISSN 0384-6075

UKRAINIAN CANADIAN WRITERS' ASSOCIATION "SLOVO"

EDMONTON - WINNIPEG - TORONTO

1978

ІВАН БОДНАРЧУК

ЗАМПРЯЧЕНІ РАНКИ

ОПОВІДАННЯ — НОВЕЛИ — НАРИСИ

Обкладинка:
Василь Кондратюк

Ілюстрації:
Софія Боднарчук

ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ У КАНАДІ "СЛОВО"

ЕДМОНТОН - ВІННІПЕГ - ТОРОНТО

1978

PRINTED in CANADA

Printed by
HARMONY PRINTING LTD.
3194 Dundas St. W., Toronto, Ont., Canada, M6P 2A3

ВСТУПНЕ СЛОВО

Іван Боднарчук — заслужений довголітній педагогічний діяч й автор численних статей на педагогічні теми — передає до рук читача оце вже сьому свою книжечку “Замрячені ранки”. Перед нею вийшли збірки “На перехресних шляхах” (1954 р.), “Кладка” (1957 р.), “Знайомі обличчя” (1961 р.), “Друзі моїх днів” (1967 р.), “Далекі обрії” (1968 р.), повість “Покоління зійдуться” (1974 р.) й оця нова збірка, щоправда, складена частинно з публікованих уже в періодичній пресі творів.

Коли не числити повісті “Покоління зійдуться”, то можна сказати, що збірки Івана Боднарчука, за незначними винятками, представляють собою не оповідання, як неслухно зазначено на титульних сторінках, а нариси. Цей літературний жанр у вужчому розумінні дуже мало розвинений в українській літературі й вимагає окремого хисту: схопити щось дуже характерне з життя, загострити ще більше його контури, сягнути у глибіню, а для вимислу залити лишень стільки місця, скільки потрібно для надання творові життєвості і правдоподібності. І літературний хист Івана Боднарчука якраз цим вимогам відповідає. Та, на жаль, критика, яка дуже похвально прийняла і збірки й повість “Покоління зійдуться”, не звернула уваги саме на цю найпитоменнішу прикмету авторового таланту. “Автор має велику здібність спостерігати життя й передавати його в коротких сконденсованих образах” (Яр. Рудницький, “Новий Шлях”). “Це є короткі оповідання, сюжети, але можна б сказати — глибоко різьблені картини” (Н. Л. Когуська, “Український Голос”). “В оповіданнях короткі мазки чи штрихи, якими автор уміє передавати багатий зміст” (Б. Романенчук, “Київ”). “Іван Боднарчук пише оповідання кров'ю свого серця і вкладає в них усю свою душу. Тому він більше вдається до психологічної аналізи, аніж до фабули й сюжету” (з передмови Ол. Гай-Головка до збірки “На перехресних шляхах”). “Інколи відчуваєте, що так гарно описані місця, околиці й природа вам знані, що ви їх десь бачили, ходили тими самими стежками, а люди в творі — це немов ваші знайомі друзі, яких ви нібито знали чи бодай чули про них” (Володимир Соханівський — рецензія на “Покоління зійдуться”, “Пластовий Шлях”).

Усе це близьке правди, але оминає істоту речі. Мистецька сила Івана Боднарчука саме в нарисі. “Сконденсовані образки”, “короткі мазки чи штрихи”, що представляють собою “глибоко різьблені картини” і можуть передавати “багатий зміст”, перевага психологічної аналізи над фавулою і сюжетом, типові образи природи й людей — це ж і є головні прикмети нарису. І коли Іван Боднарчук лишається вірним своєму покликанию у відтворенні дійсності, переломленої через призму свого мистецького дару, його образи певні, сміливі, переконливі й повні емоції. Монологи чи діалоги вибрують майже до фізичної межевости, під його пером природа, а навіть мертві речі оживають у свіжих, сильних і глибоко мистецьких засобах художнього слова. І до найкращих у збірці належать якраз твори, що носять типові ознаки нарису: “П’ять хвилин із матір’ю”, “Мій земляк”, “А жити хочеться” і “З перегуків моєї душі”. Натомість, коли автор береться до невластивої йому форми оповідання, він розгублюється, втрачає відчуття між потрібним і зайвим, і залишає читача наче на півдорозі, неспроможний ясно й переконливо висловити ідею твору.

У передмові до “Покоління зійдуться” Юрій Клиновий написав про стиль Івана Боднарчука таке: “Це в найвищій мірі патетична ритмізована проза, максимально ляконічна, багатьма своїми елементами близька до української народної пісні, отже проза, якою нелегко написати добру новелю, а вже таки дуже тяжко написати повість”. Слушно! Іван Боднарчук — не майстер широких полотен, складних сюжетів і взагалі творів, які в основному будуються за клясичною схемою: зав’язка, наростання подій, кульмінаційна точка, розв’язка. Зате він майстер компактного образу — дуже талановитий мистець мініатюри, назва якій — НАРИС. І побажано було б, коли б він якнайбільше йому посвятився.

Ольга Мак

Школа наша була споруджена за пляном в’язничних будинків: стіни з каменю, загратовані вікна, ковані двері. Якийсь час будинок цей був арештом, а потім перейменували його на школу. Тепер уже не називали його, як звикли були колись звати “Івановою хатою”, а школою Іванів. Нас Іванів бентежило власне ім’я та нікуди було втекти від нього. Материна воля була так нас охрестити. Матері нас любили й ми з ними щасливі були. Але коли ми стали підростати, коли нам самотужки довелося верстати шлях у люди, до болю відчули ми оцю важку цеглину, що трималася нашої поли. Незавидна була доля Іванів у час нашого зростання: треба було переступати важкі пороги “Іванової хати”. Казки наших бабунь, у яких героями були Івани, були вже за нами. Вони тільки підказали нам, що Іванам судилося боротися з лихом — лихо побіджати. Ми, мабуть, так і з самою казкою залишилися б, коли б не цей Іван-Камењар, що, замість чарівної палички з казки, підняв оцей важкий залізний молот. Тепер його портрет на стіні поряд з Христом і Шевченком. Тут вони, в нашій школі, так немов після якогось сперечання над нами, зійшлись у глибокій задумі, з любов’ю й зі співчуттям гляділи на нас. Так багато в їхніх поглядах було людської вибачливості й терпіння.

З узору Франкової пазухи наші матері вишивали нам сорочки: мережали доріжку обтичену хрестиками. У цих сорочках, стебнованих твердими, мов дріт, нитками, ми виношували свої почування. Матері вишивали нам ці сорочки в надії, що ми підемо Франковими шляхами. Їм байдуже було, яка доля зустріне нас у цих сорочках на наших шляхах, щоб тільки не зрадити свого роду, як вони казали за Франком, “не забути, з якої печі хлібом ти годований”...

Коли цю в’язницю перейменували на школу ми вірили, що близький уже час, коли вслід за цим усі тюрми перейменуються на школи.

Ми перейшли мости, біля яких нас поголовно всіх звали Іванами, кожущниками, зубчаками, сердечними сердаками. У нас була постанова: заходимо в школу Іванами, а вийдемо Франківцями. Ніщо вже не скує Франкове живе слово.

Біля нашої школи скрещувалися дороги, у вікна заглядав суд. У підвалі суду загратоване вікно.

Одного квітневого дня десь із-за вершків суду про-
смикнуло у наше вікно сонце, піднесло нам китицю своїх
рож. Колувало по кутах, шукаючи простору. В різних ку-
тах розвішувало свої дорогоцінні експонати. На голови
святців клало свої вінці, над вікнами розвішувало срібні
фіранки, а Франкове чоло завинуло кровавим рушником.
Ці взори проймали нас, учнів, дивними настроями. Відчу-
валося якусь тривогу. При відкритті свіжих сторінок Фран-
кових творів, коли ми заглиблювались у криницю його
почувань, він оживав між нами; ми відчували трепіт його
душі, силу його молота, відчували його близькість у шеле-
сті листків. Під час такого занурення постукав хтось у две-
рі. Двері немов самі відчинилися — в їхньому отворі за-
блисли штики. Викликали нашого вчителя. Він ішов до
дверей, спираючись на палицю. За кожним кроком поскрип-
лювала його протеза. Ми звикли були до цього, але тепер
чомусь здавалося нам, що це не протеза скрипіла, а земля.
Вутленька постать — інвалід. “Не розторощила його гра-
ната на вулицях Львова, доб’ють його у підвалах суду”, —
подумали ми. Він обкинув нас прощальним поглядом, ми
звелися на ноги, стояли в мовчанці, а коли десь затих, ми
виторочилися із кляси доганяти його. Два здоровенні полі-
цаї вели його хідником, а ми кроком, рядами за ними. Наш
учитель тепер нагадував нам живого Франка, якого ми зна-
ли тільки із творів та портрету. Нам хотілось провозжати
свого вчителя його піснею. Протестним співом, голосінням,
але наші кроки, наше мовчання було голосніше за все. Зу-
пинялися прохожі, зупинялись машини і вози, зглядаючись
на цю процесію. Ішов учитель, ішла школа, ішло село, іш-
ло місто, попереду всього — Франко. Вутленька людина
наш учитель, тепер уявлявся нам великаном. У ньому від-
чулась сила Франкового духа. Наші кроки тротуаром щебе-
тали про те, що наснажена духом Франка людина — навіть
каліка — небезпечна ворогові.

Щораз частіше заглядав суд у наше вікно. Судівниц-
тво клало на святу Євангелію свою руку в ім’я облуди й
неправди. Перед нами відчинялися двері “Іванової хати”,
ми спокійно, немов у школу, заходили у школу твердого
життя, яку пройшов Франко, наші вчителі й ми пройдемо з
вірою в майбутнє не за самих Іванів, а за нову модерну дер-
жавність, коли тюрми перебудуються на школи.

ЗЕЛЕНІ УЗВІЧЧЯ

Я наближався до знайомої місцевости. Кланялись мені
пагорбки, мости, озера, а люди?.. У вагоні зустрів жінку,
що нагадувала мені щось знайоме. Сиділа зажурена, за-
дивлена у вікно на далекі луки, що за шибками вагону
зникали в крутіжі озер. Старим людям квітучі луги нага-
дують юність і збуджують тугу за далекими, неповторними
днями. Вона нагадувала мені якусь близькість. Я сів на-
проти неї. Глигнула на мене і відвернулася, уникаючи мого
погляду. На колінах у неї лежала шкіряна торба, пальці
в перстнях час-від-часу подзенькували на металевому зам-
кові. “Підожду, — подумав, — ось тільки поїзд в’їде між
горби і скелі, вона повернеться обличчям до людей, то мо-
же й пригадаю, хто вона”. Вагоном пройшовся кондуктор
у гранатовому мундирі й назвав чергову зупинку. Промінь
сонця сковзнув крізь шибку і зупинився на її старкуватому
обличчі. Тепер риси її обличчя виявились мені цілком зна-
йомі. “Так, це вона”, — подумав я, і привітався кивком
голови. Давно не бачились. Час змінив її до непізнання:
стер з її обличчя всю принаду, обернув її красу навиворіт.
Втомлена, немов після якоїсь важкої недуги, вона блукала
очима десь далеко за шибкою вагону.

— Куди веде нас доля в добрий час? — питаю. Вона
тільки махнула рукою.

— Веде вже, куди сама хоче, — сказала вимушено.

— А як Василь Іванович, родина? — питаю.

— Дякую, добре — годилося б сказати. Але краще
про це не питати: обірвались коралі нашої родини, розси-
пались по траві, так що вже й не позбирати їх...

У родинні справи мені ніяково встрявати. Поїзд зупи-
нився. Люди знімали з полиць клунки, інструменти, спор-
товий виряд і прямували до виходу. Тут стояли ще в черзі.
Розмова наша увірвалась. Тут так багато цих розірваних
коралів, розсипаних по травах і хідниках, потоптаних пер-
стенів, що й не позбирати. Якби можна щось придумати
святе-людське, щоб сказати на виправдання цього, подати
якусь надію на кращу долю...

Поїзд рушив. Здавалося, знайома продовжуватиме роз-
мову, почую про її дітей — моїх учнів: Галину, Михася
й інших, яких і досі виношую в душі, але ні. Сонце з-між

скель оприскує нас своїм промінням, то ховається то з'являється, немов вирвалося зі своєї орбіти і хоче приземлитися. Знайома одягла чорні окуляри. Поїзд розігнався, висвистуючи по сталевих рейках свою давню мелодію.

— Ну, а як там Михась, Галя — ваші діти й інші мої учні? — питаю.

— У кожного своя доля. Михась олгайт, гарні в нього діти. А Галина, ой Галина! Це ж про неї мова: розірвала коралі нашої родини. Вона за чужинцем і сплodiла нам чужиня...

Повз вікна вагону мигали стовпи, витанцьовували дерева й далекі дахи. Тепер я вже бачу, що так пригнобило і знівечило мою знайому, обсотало зморшками обличчя й викривило уста. Вона немов не та, що була колись.

— Галині треба було одружитись з Василем. З них була б гарна пара: красиві, музикальні, — кажу знайомій.

— То що, дивилися б на себе і співали, чи як? — гнівно сказала, відвернувшись.

Василь мій учень з часів таборування в Німеччині. Приїхав сюди вже підпарубком. Мати хворіла й ніяк було йому лишати її там. Оцей спізнений приїзд і заважив на його успіхах. Ровесники його вже були покінчили тут середню школу, Василь працював у якійсь чищильні, вечорами вчився, приходив на сходи молоді в унівському одязі... Всі тут одушевлялись його чудовим співом. Галина піяністка, і це їх зблизило. Часто виступали разом. Молодь підготовляла постановку НЕВОЛЬНИКА. Василь виступав у ролі Степана, а Галина у ролі Ярини. Для цього виступу Галина потай від батьків вишивала Василеві сорочку — плянувала зробити йому несподіванку. Але батьки викрили це і передчасно поставили край цьому коханню. Василь у ролі Степана в “Невольнику” попрощався на сцені з Галиною востаннє. Після цього він переїхав на працю до Ванкуверу й більш не дав про себе звістки.

Наш поїзд добігає до цього курортного містечка між озерами. Поїзд подзвонює, перегукується — я починаю хвилюватись. Багато років я не був тут. Мої учні стали тепер дорослими людьми. Які вони? Чи вийдуть зустрічати мене на мосту як колись, коли були маленькими? Мої учні — мій сад. Я ніколи не переставав думати про них. Вони моя молитва — втіха і сльоза.

Поїзд пригуркотів, розпчивався. Знайома махнула мені рукою біля виходу і, посміхнувшись, сказала: “Спішу, бо там десь ждуть на мене внучата — Михасеві діти”. Висідаю разом з іншими пасажирами. Вони зустрічаються із своїми, а я проходжуюсь, розглядаюсь. Ніхто не вийшов зустріти мене. Виходжу на вулицю. Вулички покорчилились, хідники потріскались, будиночки вгрузли в землю, нові повиростали, а десь там над самим яром, на непрохідних скелях — свіжі нового стилю будівлі, піднялись у недосягну досі нисочинь.

Стою на мосту, спертій на залізне поруччя. Розглядаюсь, немов шукаючи своїх стежок. Повз мене проходять знайомі мені люди, серйозно чимсь заклопотані, мене немов не бачать. Мені докір. Я навчав їхніх діток. Багато їм обіцяв. У них було довір'я до мене, а тепер?.. Що ж сказати їм на своє виправдання? Мені так дуже хотілося провести тут свої вакації, зустрітись з своїми бувшими учнями, їхніми батьками, але щось роз'єднало нас — перегородило мій шлях до них. Ні, я поїду далі. Зупинюся десь, де ніхто мене не знає, щоб відпочити без докорів власного сумління. Але хіба сам від себе втечеш? Кудю мені?

Поспішаю на стежку, яку топтав колись до своїх учнів. Стежка ця нагадала мені кожного одного учня, переспівані з ними пісні, прочитані книжки... І тепер ця вуличка переді мною розвиднилась: вивела мене на вулицю Тараса Шевченка. Де це я? Чи не заблудився, бува? Не пригадую цієї вулиці. Наполошеними отарами котився нулицею туман, то припадав до землі, то здіймався на дахи. Вулиця видовжувалась, оновлювалась. Чергувались вишкі адвокатів, лікарів, дентистів — знайомі мені прізвища.

Біля світлофорів, перед червоним світлом зупинилось двоє діток. Діти несуть плетяного кошика, за ними підбігає сірий пудель. Він пчихає, стріпує вухами, підносить мордочку — ловить мух. Діти проганяють його, він оббігає їх, не відстає. Доганяю діток, прислухаюсь до їхніх розмов, щось близьке, знайоме у їхніх усмішках, висловах. Нав'язую з ними розмову. Вони потай перешіпнулися і я підслухав, що це наші діти.

— Гей, а чиї ви будете, діти? — питаю.

Діти оглянулись, обмінялись соромливими поглядами — посміхнулись.

— Скажіть, чиї ви? Як зветесья?

Знов посміхнулись.

— Ми нічиї, свої...

— А як вас звати?

— Я Юрко, а це моя сестричка Леся...

— Куди ж ви?

— Ходили зустрічати бабусю та й ідемо додому...

— А мені можна з вами?

Діти обмінюються поглядами. Я вирівнявся в кроку. Діти ці так дуже нагадують мені моїх бувших учнів.

— Може скажете мені, як зветься ваш тато?

— Тато — Михайло.

— Не Потічний?

— А ви звідки знаєте його?

— Батько ваш, то це мій учень... Я навчав його...

— О то це, мабуть, ще в тій школі, що на горбі. Оповідає нам батько про цю школу, але тепер уже її там нема... Вікна цієї школи тепер дошками забиті... Там нічна мара, — додала Леся і діти розсміялись.

Діти оповідали, що йдучи повз цей старий будинок, часто зупиняються, заглядають у вікна, стукають у двері, але звідти ніхто не відзивається. Їм цікаво заглядати крізь вікна у підвал, де навчався колись їхній батько, але тепер, кажуть, залишилися тільки таблиця, прикріплена до стіни, та порожні стільці.

— А де ж ваша школа? — питаю.

— Наша школа в англійській школі, - сказав Юрко.

— Юрко вже в третій класі — додала Леся, — а я в першій...

І діти знову почали проганяти собачку.

— Чого ж ви проганяєте його від себе? Дивіться, який він цікавий!

— Це не наш пудель — це сусідський. Він внадився до нас... Як тільки вирветься, то вже з нами. Сусід його б'є, замикає у хліві, але це не помагає. Пудель любить з нами бавитися. Ми любимо його, але проганяємо від себе, щоб сусід його не карав, сумно слухати, як він скавулить...

Діти ще оповідали про сусідського хлопця, що вмів наслідувати голос собачки, про зайченя, впіймане в ліску, що зимувало в клітці та про дідусевого котика, що був пропав, а тепер повернувся...

Я провів дітей до самої хвіртки. Діти сказали, що батьки на озері: що вони там зустрічають гостей. Попрощавшись з дітьми, пустився з горбка зеленим узбіччям на озеро.

Гостинна була для мене вулиця Тараса Шевченка, на якій зустрів я цих дітей. Я відчув, що натрапляв на свої сліди. Стало легше на душі.

З валізочкою в руках я зупинився над плесом озера. Плесо коливалося в золотих брижах сонця, береги зеленіли і квітли. Я, безжурно, поплив думками у рожевий світ далекого причалу. Здавалось, був уже десь далеко, як тут, на протилежному березі, прокинулась пісня. Десь здалека линула сюди, немов напрошена, загублена моя пісня. У рожевих тонах сонця розспівалися хвилі, береги і ліси. Я звівся на ноги, розглядаюся. Протилежний берег заройся людьми. Корабель наближався, пісня змагалась, цокотіли апарати. Уже чую голоси: "Свобідно, природньо... без позування, вільно..." Я зауважую, що попадаю у засяг фільмування.

Гурт висивається на берег. Дія поступає, а тут хтось джкими руками підніс мене і розмахнув, ніби хотів кинути в озеро. Мене оточує гурт. Деякі обличчя нагадують мені, щось знайоме.

— Не пізнаєте? Ми ж ваші учні!.. А це Михась, той що грав у вас Антипка, а тепер у нього уже троє Антипків...

— А цю пізнаєте? Це наша Галя, але тепер вона вже не Галя, а Гелен Френц... — З іронією відрекомендовує мені Галину Василь. Я пізнав його по голосі та по його усмішці. Він стояв переді мною обвішаний апаратами, перев'язаний ремінцями навхрест через груди й рамена. У "джинсовому" одязі, з бородою — сухий, мов патик, тільки зуби світилися, а очі допитливо зоріли з-під брів.

Галина ховає обличчя в долоні, заходиться плачем і так довго тримає очі прикриті долонями, аж поки не виплакалась. Саме в той час хтось затаг пісню, а інші намагались затушувати цей настрій насмішками.

Цілою громадкою спішимо до народньої гостинниці "Дніпро". Вуличка, що веде нас під горб, спалахнула заходом сонця. Перед усьому веде Василь. Він забігає з кожного боку, приміряється, націлюється, фотографує. Василеві допомагає таскати ці апарати якась жінка. Вона пе-

ресадно нагримована, визивно одягнена, з листком барвінку на носі. Василь таки вже дуже постарів, зовсім посивів. Вони обоє фотографують.

Ми з Галиною йдемо поруч. Після довгих років розстання тяжко нам зібратися на слово. Вона потайки оглядає мене. Василь накручує...

— Ну, то як це сталося? — питаю.

— Сталось... Кажуть судженого й конем не об'їдеш, — сказала, опустивши очі на асфальтову стежку. — У нас у цій кітловині, як у тій пісні: звідси гора, а звідти друга, поміж тими гороньками рейки, француз і я...

— А де ваш чоловік? Який він? Покажіть мені його!

— Та ось цей, що йде за нами. Несе синка на руках. Не знаю, чому він ще носить з ним, коли хлопчиськові вже п'ятий рік...

— У Василя дружина теж чужинка? — питаю.

— Вони ще не одружені. Вона прив'язалась до нього, вивчила коло нього мову і вдає нашу... Помогла йому влаштуватися на працю у якійсь фільмовій компанії.

— Ну, а як живеться вам? Як синок?

— Синок, як синок. Поки був у мене на руках, то був мій, а тепер, хто скоріше підійме з землі, до того й пристане. Я говорю до нього в одне вухо, а француз у друге, а що там у дитячій душі, то тільки один Бог знає. Може це і гріх, Господь його знає... Живемо ми, як пес з котом...

Ми знову якусь хвилину йшли мовчки, розмова нам не в'язалася. Галина стала підспівувати пісеньку: "Ой у полі три криниченьки"...

Може зайдете до моїх батьків? — спитала.

— Я бачився з матір'ю.

Галина зирнула на мене зляканим поглядом і оглянулася. За нею йшов чорнявий, низенький чоловічок, з хлопчиною на руках. Він щось підшпитував дитині у вухо. Хлопчина посміхався, шарпаючи батька за ніс.

Заходимо в гостинницю, сідаємо за окремі столики. Галина сідає біля мене. Француз з хлопчиною на руках залишився стояти біля вішалки з капелюхами. Василь із своєю подругою фільмують.

— От, як бачите! Дитина — цілий його світ. З-за дитини він мене не бачить, — каже Галина. — Ще до нашого

шлюбу прирік мені, що все буде по-моєму, вивчатиме нашу мову, ходитиме в церкву, а тепер, як бачите — з-за порога. Ні тут, ні там. Від своїх відірвався, а до нас не пристав... Веде дитину в нікуди... І все це важким тягарем впало на мою душу. Я терплю за батьків, страждаю за свою дитину, жаль мені і його-француза, він же теж людина — у нього своя душа. Бачу, що вчепився дитини, як потапаючий стеблини. Вириваю з його рук дитину і відчуваю, що кривджу його — рветься в нього душа, а як інакше я можу?.. Я ж мати! Хіба менше болить у мене душа?..

Галина говорила, збирала в хустинку сльози, в кожному слові я відчував трепіт її душі. Мені так хотілося розважити її, подати їй якусь надію, але я не спромігся. Почав був щось "ні се, ні те" — замовк на півслові. Аж соромно було. Коли вона виплакалась, стала мене розважати.

— Бачу, вчителю, що я вас засмутила, зіпсувала вам настрій. Киньте! Усе буде гаразд! Дитина буде моєю. Я не віддам дитину французіві...

Вона встала, рішучим кроком підійшла до чоловіка, кликала його до столу, виривала з його рук дитину. Вони повтузились, дитина розплакалася, француз плигнув з дитиною в двері і більш не повертався. Галина вернулася на своє місце. Нічого більше не сказала. Втупила очі в скатертину. За столиками веселі гутірки переливались піснями, що линули десь з-під стелі. Метушились офіціантки у синіх халатах, дзвеніли тарілки, ножі і виделки, запахла кавка. Чоловіки підходили до буфету, приносили на столики напої. Вечеря проходила без жодних церемоній. А після цього Василь, що увесь час обстежував нас з-за свого столика підійшов до нас, познайомив мене із своєю Сузин. Він залишив її біля мене, а Галину по-свійськи взяв за руку і повів до піяніно, що чорніло на оксамитом вкритому підвищенні. Сузин сівши біля мене, напалась:

— Ага, то це ви той, що надхнули Василя своїм мрійництвом? От і попали! Зараз вам буде. Ну, гаразд! Чи знаєте, скільки сили й енергії витрачаю я на те, щоб його повернути до людей, вилікувати з тієї, що так скажу, меланхолії? О, Боже! Ясний світе! Біда в тому, що він не дається! І я признаюсь вам, не зчулася, як подалась за ним. Кажу вам — курйоз! Ви знаєте, я влаштувала його тут при одній фільмовій компанії, у нього є свої здібності, але йому треба

ще вчитись, а тут полонила його Україна. Я кажу йому: "Хлопче, Україна там, а ти тут". Але в той же сам час сама підбігаю за ним: підписую його петиції, виходжу на демонстрації і навіть голодівку терплю за вашу Україну. Ну, гаразд! Кажу йому, хлопче, з тебе буде першорядний актор, тільки перестань грати себе! Забудь за себе! Вчуйся в ролю! Кажу, дивись на мене! Ніхто не знає, хто я і звідки я. Це моя особиста справа. Я всюди знайдуся, до всіх пристану... І не належу до тих, що бояться пуститись свого плота і бродять по мілинах. Ні, навпаки, я шукаю цих глибин, щоб поринати і впливати на поверхню. Це ж бо життя! Життя, як бурхливе море, тож не треба боятись його глибини... Чого тупцювати біля своєї огорожі? Ми вже нагупцювались. Це вже за нами... Потонемо, то потонемо, щоб лише в чистій воді...

З оксамитного підвищення під акомпаньямент Галини прозвучала Василева пісня. Змужнілий Василів баритон бере мене у свій полон, веде в далеке наше минуле. Сузин не перестає джегоніти, але я її вже не чую. Глядачі повертають голови в наш бік, щоб звернути їй увагу, що говорить заголосно — вона цього не помічає. І тільки тоді, коли Василь скінчив пісню і посипались рясні оплески, Сузин і собі приєдналась до загальних аплодисментів. Довершеність її жестикуляції, мімічна гра, пронизливий погляд говорили про її сценічні здібності.

Василь з Галиною повернулися до нас. Кріпко стискаю їм руки. Пригортаю їх до грудей, обціловую, мов рідних.

— Це вам, учителю, улюблений ваш номер, — каже Василь, — щоб не думали ви, що ми вас забули. Завжди згадуємо вас, вчувається ваш голос, увижаються стомлені ваші очі...

— Жаль тільки, що не так робимо, як говоримо, — з докором додає Галина. Після цього вона підійшла до піаніно, сідаючи, поправила стілець, і її пальці на клявішах затанцювали у такт коломийки. Всі, хто лише був у залі, сплелись у коломийковому колі. Дивне сплетіння рук у персях нагадувало віночок на річці в Святоіванську ніч, що кружляв, шукаючи свого причалу. Мені робилось смішно, як Сузин забігала з усіх боків, щоб заплестись у це нерозривне коло, — падала і вставала, поки розімкнулось коло й прийняло її у свій зашморг.

Закінчилась ця вечірка прогляданням Василевих картинок з життя цього містечка в минулому. Чергувались кадри за кадрами. Колишні мої учні, тепер уже дорослі, побачили себе, як сидять рядочками в шкільних лавках, як ідуть засніженими горбами з колядою, перебігають з горбка на горбок, обкидаються снігом, з'їжджають з горба на спинах... Виводять гагілки біля церкви, а опісля з тачками помагають батькам в перебудові Просвіти, виступають на сцені. З присмністю спостерігаємо оце далеке вже, але завжди тепле й рідне, зв'язане із незабутнім у житті дитинством. Вибухає регіт, спонтанні оплески, тихі зідханя. Сузин здивованими очима прошивала глядачів.

Коли погас екран і в залі засвітились ліхтарі, глядачі почали кидати погляди одне на одного: порівнювали, як виглядали вони колись, а як тепер. Скільки теплоти і щирости було в їхніх поглядах!

Вечірка ця, в дещо меншому гурті, але з участю старших, продовжувалась у Михася Потічного. Ми зібрались у просторій вітальні (сплит-левел), на двох підлогах в одних стінах, під однією стелею. Молодші на підвищенні, на три східці вище, а старші за розцвілими вазами. Мене обсіли діти. Найменше із своїм слоником умостилося в мене на коліна. Юрчик з Лесею розкладали свої малюнки, ліпили їх на стіни, робили свою виставку, а найстарший Петрусь заходився біля нас з фотографічним апаратом. Усі вони привертали нашу увагу, особливо нас старших. По часі діти перешіпнулися між собою і плигнули в бічні двері. За декілька хвилин вони вийшли звідти переодягнені у якісь чудернацьких одягах, мов мандрівні цигани, з мандолінами, бубником та якимось тарахкальцем. Стали на підвищення і почали свій концерт. Почали піснею "Ми музиканти з Києва", а далі чергувались пісні з деклямаціями й танцями. Всі милувались дитячою кмітливістю — всім було смішно й весело. Цим виступом діти пригадали мені мої тут деякі перші дні і дитинство їхніх батьків, коли вони були в цьому самому віці. Дітей тяжко було загнати, до лівка. Вони надумувались, вибігали в піжамах із свіжими номерами й продовжували свої виступи.

Діти вже спали, а розмови про них та про дитинство їхніх батьків продовжувались. Михась із дружиною частували гостей. Гутірки між молоддю і старшими набирали

іноді шумливого характеру. Один Василь, між старшими і молодшими був тим помостом, що єднав віддалені між собою береги, перефільтровуючи і унапрямлюючи деякі розходження.

Діялог між старшими і молоддю був приблизно такий:

— Жаль, що кидаєте свої домівки й переходите до чужих.

— Несете яйця в чужі гнізда...

— Нема чужих, ми тут у себе вдома. Валізки свої вже розпакували і перестали бути емігрантами...

— Ви перш за все будьте самими собою... пізнай сам себе, а тоді...

— Ми знаємо себе... правда своя у нас є і дітям своїм передамо її... З цією правдою вони вrostуть у цю землю і вона буде нашою...

— Наше там, не тут. Тут нема нічого нашого і ми самі не свої...

— Це ви так почуваетесь, інакше ми... Усе, що робимо, виходить не по-вашому. А як це по-вашому? Хіба чіпляти нам вуса, грати запорожців, чи як?

— Не грати, а бути ними, як колись вони були...

— Не ті часи... Пошербилися шаблі... Працюємо над атомом...

— Душа сильніша за атом... Дітей треба виховувати...

— Виховаєте ви їх, як подружаться з чужинцями, як оце я... — сказала Галина.

Сузин пригорнулася до Василя. Вона відчула, що це камінець у її город. Поривалася щось сказати, але Василь стримував її. Тоді вона змінила своє місце. Галина продовжувала виливати свої жалі, що спрямовані були на батьків. Сузин обізвалася вже з іншого кутка:

— А мені здається, Гелен, що справа тут не в чужинцях, а в характерах. Хто винен, що ви у своєму родинному кітлі мішаєте горох з капустою?.. Не вмієте знайти ладу, щоб звести кінці до купи... Хто тут чужинці, а хто свої? Хто? Хіба не один і той самий хліб їмо? Не одному Богові молимося? Яке тут наше і ваше? — Тепер допитливі погляди скерувалися до Василя. Василь махнув рукою і сказав:

— Я казав тобі, Сузин, щоб ти мовчала! Непотрібно виїздиш із своїм. Не міняй ролі. Раз ти наша, то не вдавай чужинки! — Всі зареготались, а Сузин сказала:

— Ігій, а це що, забороните мені бути українкою? Чи як? Не бійтесь мене! Я вас не перемовлюю... хочу допомогти... А не влад, то я з своїм назад!

Михась налляв чарки, його дружина просила підходити до відкритого буфету. З облич ще не спливали були враження з серйозних розмов. А тут напливли розмови в жар-тівливих тонах з переливами веселого сміху.

Після випивки і перекуски зосередились усі біля Василевого проєкту опрацювати фільм з життя українців у Канаді. Старші стояли за кольоритність праці в минулому з візією на майбутнє України, а молодші були за реальну сучасність з деякими проблисками на майбутнє Канади. Сузин, від якої, як здавалось, багато залежало, не особливо захоплювалася громадською діяльністю, штурмувала всіх за високоякісний фабульний фільм. Вичувалося, що йшлося їй тут про головну роллю, яку мала б вона відограти з Василем, щоб усе інше було тільки тлом для розіграння їхнього кохання. Але і кохання їх тут було немов тільки грою.

Василеві більше йшлося про загальне історичне тло, а Галині йшлося про особисте — психологічне.

До пізньої ночі велися гутірки, вкладалися пляни — всі зосередилися біля Василевого проєкту. Проєкт цей з'єднав усіх — оживив.

Я залишився тут провести свої вакації. Пересиджував дні на озері зі скриптом на колінах, а вечори в Просвіті біля бібліотеки: обтрушував порох з книжок, перелистковував, зачитувався до пізньої ночі. Тут усе, здавалось, мені після мого виїзду, було не вживане, в нерухомому стані. Світлись стіни, обліплені тими самими світлинами хорів, драматичних, танцювальних і музичних гуртків, світлинами із різних постановок, концертів, з великодніми і святвечірніми столами, спортовими змаганнями, відкриттями і посвяченнями. Чорнілася прикріплена до стіни таблиця з слідами крейди, стояла в куті старе піаніно.

Я засвічував світла й тоді згадав розповідь дітей про цей будинок — дім примар, що в день стоїть дошками забитий, а ніччю засвічується від зір і сяє відламком загуб-

леної планети. Проходжуюсь. Відлуння моїх кроків і розгублені обличчя по стінах. Де зачерпнути життя, щоб наповнити оці стіни? Із стін прошивають мене здивовані обличчя.

Мені вчувається стукіт до вікон діток, моїх учнів:

— Відчиніть! Впустіть нас! Ми хочемо в ті лавки, що сиділи колись в них наші батьки!.. — Це наші “Музиканти з Києва”. Вони будуть співати, танцювати, вірші казати, розмовляти по-українському, але тільки тоді, як переодягнете їх. Наше українство для них тільки сцена.

Проходжуюсь до втоми. Заходжу в гардеробу, підспівую пісню: “Ревуть, стогнуть гори й хвилі...” Одягаю жупан Івана Сірка й виходжу на сцену. Навколо ліхтарів метляють мотилі, а по кутах павуки. Робиться лячно на згадку, що павуки ці і тебе візьмуть у свої сіті, зависнеш в якомусь куті сухою мухою і дім цей залишиться пострахом для цілих поколінь. І ось у таку пору заскреготів у замку чийсь ключ. Відчиняються двері.

— Гей, хто в лісі, озовись! — вигукує Василь. За ним входить Сузин, Галина і гурт якихось незнайомих мені хлопців і дівчат. На залю війнуло свіжою прохолодою і життям. Знімають клунки, розставляють апаратуру. Василь націлюється світлами на світлини на стінах. Галина біжить до розбитого піяніна в кутку. Сузин формує якийсь танок. Інші заходяться біля нового риштування. Рефлектори гасають по гзимсах, ганяють за чимсь невловимим. Галина припала грудьми до розбитого піяніна. Розстроєне піяніно гарчало, скавуліло, стогнало. Галина нажимала раменами, імпровізуючи мелодію, що була співзвучна пісням її дитинства в сучасних настроях. Розбите піяніно під ударами її пальців гриміло страшним дисонансом, а в цьому — скільки було жалю, протесту, плачу, скарг — суміші минулого із сучасним і в такт цього формувався новий танок.

Сузин обтирала піт з чола, вимахувала руками, регочучи:

— Нічого з вас не зробиш! Залишитесь самі собою. Ви перейняли мої кроки, але виконуєте їх по-своєму. Тепер, виходить, не вам від мене, а мені від вас треба вчитися!.. Вас не переробиш. Аж тепер я відчула, як мало в мені є вашого...

Галина цього не слухала. Вона ніби намагалась до решти розбити оце піяніно, яке торкнулося було, в дитинстві перших струн її душі: висотувала із нього останнє зіткання. Стіни блистіли, вигойдувались, звучали, риштовання здійсмались.

Цього вечора вони — Василь, Сузин, Галина були живі й діловиті. Повернулись сюди з фарм з багажем свіжих кадрів. Сузин залучила чайник, роздавала сендвічі. Вихуділі, майже босі, у брезентах без спіднього шмаття — усміхнені, щасливі.

Василь прийшов до телефону, слухальце поклав на рам'я, придавивши його бородою, весело з кимсь розмовляв. В правій руці тримав перо, а в лівій горнятко з кавою. Говорив у слухальце, записував на папір, запивав кавою, кидав окремі слова своїм на залі, не перериваючи телефонної розмови:

— Ми знайшли свіже відкриття... питаєте яке? От хоч би Курилик! Самобутність! Велич у просторі!.. Нас не розкусять, а розкусять — подавляться...

З цієї розмови я вичув, що вдалося їм щось дуже цінне схопити на ленту, якийсь унікат, якого ніхто ще досі не добачив і не оцінив. Тепер вони самопевно заговорили про можливості здійснення своїх плянів. Спліталися в кружок і підскакували, тишились мов діти. Це для них було таке велике, що вони самі за себе забували. Жалко було дивитись на них з боку. І вислови Сузин: “Це ви надхнули Василя своїм мрійництвом” — були мені гірким докором. Я не хотів робити з нього мученика. Але якась мученича наша дійсність. “Мабуть, хтось із предків у далекому нашому минулому щось прогавив, через що терпітимуть цілі покоління. Їм доведеться тяжко змагатись, наздоганяючи втрачене” — подумав я.

Вакації мої скінчилися. Я з валізкою в руках на світанку всідав до поїзду. Світанок через зелені узбіччя змахнув рожевою хустинкою. Поїзд рушив, узбіччя заройлось помахами рук і відчалювало розквітлим яблуневим садом. З перспективи віддалів учні мої, тепер дорослі, робилися все меншими й меншими, і знов я їх бачив маленькими дітьми, які стояли з простягненими руками до мене. Десь з дитинства залишилось у них багато-багато ще нездійснених ба-

жань і ці бажання росли разом з ними. Зростала між нами віддаль, а в душі кріпшали почування.

Зелене узбіччя то поринало, то здіймалось десь під саме небо. Я вистрягши з вікна вагону, не переставав змахувати хустинкою — мокрою хустиною від сліз.

МІЙ ЗЕМЛЯК

Він чи не він? Сидить на мурі біля відчиненої брами й бемкає ногами. Проходять люди, проїжджають машини і трамваї, сонце посувається, а він сидить, розмірковує, жде на дзвінок, який покличе його на обід. Я підійшов ближче й почав приглядатись до нього, щоб упевнитись, чи це він.

Ми земляки, колись до нього в сад заходили, і він щедро частував мене спасівками. Минулого року тут біля муру я чекав на нього з свяченою пасочкою, але він не показувався. Тепер приглядаюся до нього, пізнаю по очах. Так, це він, але не признається. А говорить зі мною, як з давно знайомим.

— Я нічого від них тут не хотів. Я знаю, де я, і хто вони — чужина. Чого мені від них хотіти? Мріяв тільки про хатину з двома яворами на воротах та про свою половину... Оце й усе. Сказали, що я божевільний. Нехай! Якось то був мудрий, а тут здурів. Не скажуть, хто то мені оцю клепку вибив з голови?..

Ранок цвів — визрівав. Схід встеляв верховіття срібними пеленами. У браму заходили жінки у білих халатах з торбинками. Одна й зупинилась біля мене.

— Говоріть! Наговоритесь. Хіба не бачите, що в нього не всі вдома? Цікавлять вас такі люди? У нас багато їх. Усі вони нетутешні. Всім щось бракує. Вічно співають, або плачуть. Відослали б їх туди назад. Там не бракує в них цих психушок. І немало цих спеців від поліскання мозків... А тут, що ж ми їм поможемо? У нас, як кажуть, “фрі кантрі!” Хочеш бути дурним — будь собі ним. Кому яке діло? — знизала плечима. — Я його знаю, пробувала з нього зробити людину... — змахнула торбою. Я глянув на земляка. Він м'яв у руках свою шапку.

— Ну, що? Наговорився? От, дурна телиця! Така собі ялівка. Хотіла замотати мене в свої сіті. Але не на дурного потрапила. — Зсунувся з муру, втерши сльози й вів свою розмову далі:

— Подумати тільки — цілих десять років, мов та кертиця, рився в садбурських горбах — нікель добував. Світа Божого не бачив, щури вуха обгризали, гроші добував. Добув. Наскладав їх цілу купу. Думаю, викуплю свою по-

ловину, поступлюся їм там своїм маєтком, куплю собі тут хатчину десь над якоюсь кручею з двома яворами біля воріт... Ага! Не так, як сказати. Не все за гроші. Хату купив, а хата не моя. Рипаш дверми, співаш, молишся чи плачеш — не чуєш себе. Ніякого відгуку — могила й тільки. Моя половина там, а я тут. Роз'єднали нас. Так, немов живе тіло на дві половини. Нема в людей серця. То я візьми та й прийми комірницю на другий поверх. Думаю, веселіше буде. Оця ялівка і взула мене.

Шануючи образ Божий і людську подобу, що-день Божий протилежним фасадом вигрівалася на моїй хаті, а прийде ніч, то цей джаз... рве він мене на шматки, плює в душу, притуплює серце. Станеш на коліна, — продовжує земляк, — молишся, а стіни глумляться з тебе. Гримить джаз, движать стіни й у такт джазові притакують головами мої святці на образах. То я знімаю ікони й повертаю своїх святців обличчями до стіни, щоб не бачити їхні притакування. А там — ця поліція, що відірвала мені рукав і пустила кров з носа. Не знали, що зі мною зробити, де мене посадити. Возили мене в клітці по місті. Влучать радіо й цей джаз, і в такт джазові поліцаї похитують головами. Навколо голої жінки й джазу крутиться тут увесь світ... Мене скинули тут. Я й не боронився. Брама відчинена, але куди ж ти втечеш від цього. Де заховася?

Земляк оповідає, плаче й співає, стає навколішки і складає руки, мов до молитви. Люди проходять, не звертаючи уваги на це — таких зустрінеш на кожній вулиці. Вони в перегонах з трамваями, або стоять на роздоріжжях і пробують керувати рухом, чи оттак просто підпирають стіни. Наслухавшись земляка, термощу його за рукав:

— Стривайте, дядьку, підождіть! Скажіть лише мені, чи пізнасте ви мене? Я ж ваш земляк...

Він приглядається, хитає головою, а тоді:

— Може й був колись, але я тебе не пізнаю. Хіба такий ти був там? Я знав твоїх батьків, але нічого їхнього на тобі не залишилося. Оскубла тебе ця чужина, мов курку. Ану, сідай тут коло мене на мур, я тобі переспіваю всі співанки твоєї матері, чи озветься твоє серце? Чи потече з твого ока сльоза? Ти сидітимеш дерев'яний. А ми колись цими піснями гори перевертали, весни викликали. Голод і холод перебували з ними.

Він починає чергову пісню, а я тікаю. Він кидає мені в слід:

— Іди! Ходитимеш, як той вічний жид, виглядаючи світанку, але не знайдеш ти пристановища! Проклене вас ваше покоління!

Я сідую в авто, влучаю мотор, щоб не чути його останніх слів: “Божевільний, божевільний! Боже, вільний світе!..”

Прошуміли роки. По роках я зустрів свого земляка, немов уві сні, на цій крутій горі, під самим небом. Здалека стріха його хати, ніби торкалась воронячим крилом вершка лісу, й чорним гребенем чесала скуйовджені хмари. Я побачив його босого на грядці. Він чи не він? Дивлюся: складається, розкрилюється, згинається, плазує слимаком по землі. Я підійшов ближче. Ще якусь мить приглядався, щоб упевнитись, чи це дійсно він. Заскавулів собака, залівав півень, з-за огорожі піднесли голови корови.

— Гей, а чого вам? Підождіть красі! Ми про вас не забули... — почав свою розмову з худібкою, з курками, з собакою. Так, це був він, але інший на вигляд. Швидко кида очима по господарству, голос у нього дзвінкий і впевнений, рухи прудкі і влучні. Глянувши на сонце, стряснувши чуприною, захоплено оглядає землю. Навколо нього все росте й квітне. Лісок з-під зеленої поли сіє щебетом навколо.

— Боже вам поможи! — вигукнув я з-за орогожі. Все навколо ніби насторожилось. Земляк випростався й глянув на мене. Приклав долоню козирком до чола й кинув капелюхом до землі.

— Підійди ближче! Підожди лише... я зараз, хай тільки цей рядок закінчу. А ти візьми ген відро, переверни його догори дном і сідай, поки я тут...

Усе тут навколо глянуло на мене. Навіть корови за орогожею підняли голови й насторожившись, перестали ремігати, чогось чекаючи.

Чепурненька хатина з ганком, видно відновлена. Віконця свіжо помальовані, травники в квітах, пахучі грядки, озерцями до сонця блистять парники. — Усе це в лагідних, заспокоюючих тонах, аж тремтить на сонці. Я залишив авто за ворітьми, не вилучивши мотору. Земляк закін-

чив свій рядок, засунув сорочку в штани, підняв капелюха з землі й підійшов до мене. Руки в нього забруджені, тому він привітався зо мною ліктем. Глянув усміхнено на хатину й вигукнув:

— Виходь, Марійко, зустрічатимем гостя! Чи ти пізнаєш його? — тоді до мене: — Мос, знай, таке. Набридло мені бути дурним то я й утік з санаторії. Переховувався по підвалах, переночовував у парках, а тоді вийшов на цю кручу, щоб, як тут кажуть, плюнути з мосту. А тут оця стріха, лісок, круча та й приворожили мене. Якось і пом'якло серце в Брежнєва, що звільнив мені мою дружину. Тепер я, рахувати, обидвома ногами на цій землі. Сам був би не потяг. Хтось перед нами тут пробував, але йому не йшло. Земля не родила, діти мерли, худібка не велася. Була тут порожнеча повна смутку. А ми цю порожнечу заповнили своєю давньою любов'ю і перестроїли все на свій лад.

Земляк кладе мені руку на плече й водить мене по своєму господарству. Тут з нами вже й землячка. Хустка зсунулась їй калачиком на шию, вона придержує нам кроку, щоб не відстати. У волоссі заплуталась бджілка, бринить біля її вуха. Землячка легенько стрясас, не дотикаючи пальцями, щоб не роздушити її.

— У нас, як бачиш, усього потрохи, як в Україні: трохи грядки, трохи худібки, трохи птиці, щоб усе своє мати... — ніжно, повні любови, дзвенять її слова.

Повен щебету кучерявий лісок. Рядом над самим яром вулики. Стихає щебетання пташок, наближається гудіння бджілок. Вулики дишать запахом воцини. Ми зупинились недалеко від них, заслужані в урочисту бджільну пісню. Потім ідемо до парника. Земляк не може нахвалитися вирощуванням нового роду помідори.

— А ось і вона. Помідора ця виставлялась на всеканадійській виставці.

Біля кожної рослини, нагинається і прикладається з почуттям хірурга: тут то там скубне якийсь бур'янець і пальцями, мов граблями, підгорне землею рослинку... Оці його присяди, уклони, підскоки й усмішки нагадують його юного, коли то він нас, дітей, запрошував у свій сад, трусив кожну яблуню, щоб почастувати нас різними яблуками. Землячка поглядаючи на мене, шепоче:

— Дивись на нього!.. Як наелектризований!.. Чи знаєш ти, скільки йому років?

— Що ти там обмовляєш мене, старенька? Привезла мені з дому сопілку, якою в юності я викликав її за ворота, й дивується, що молодію. Повернулась до мене моя юність, моя любов, — сказав, обнявши стареньку за стан.

Ми вже на узбіччі, біля розцвілого ряду яблунь. Кожну яблуню земляк обнімас, примовляючи:

— Тут була сама хаща, а ми й прочистили її, поперещеплювали і, як бачиш, садок зацвів рожевим цвітом. А є цвіт, будуть і овочі.

Пройшовшись із земляками по їхньому обійстю, побувавши в хаті, наслуковавшись сопілки-деренівки, перетканой нотками туги й веселощів, таких близьких моїй душі, я спитав:

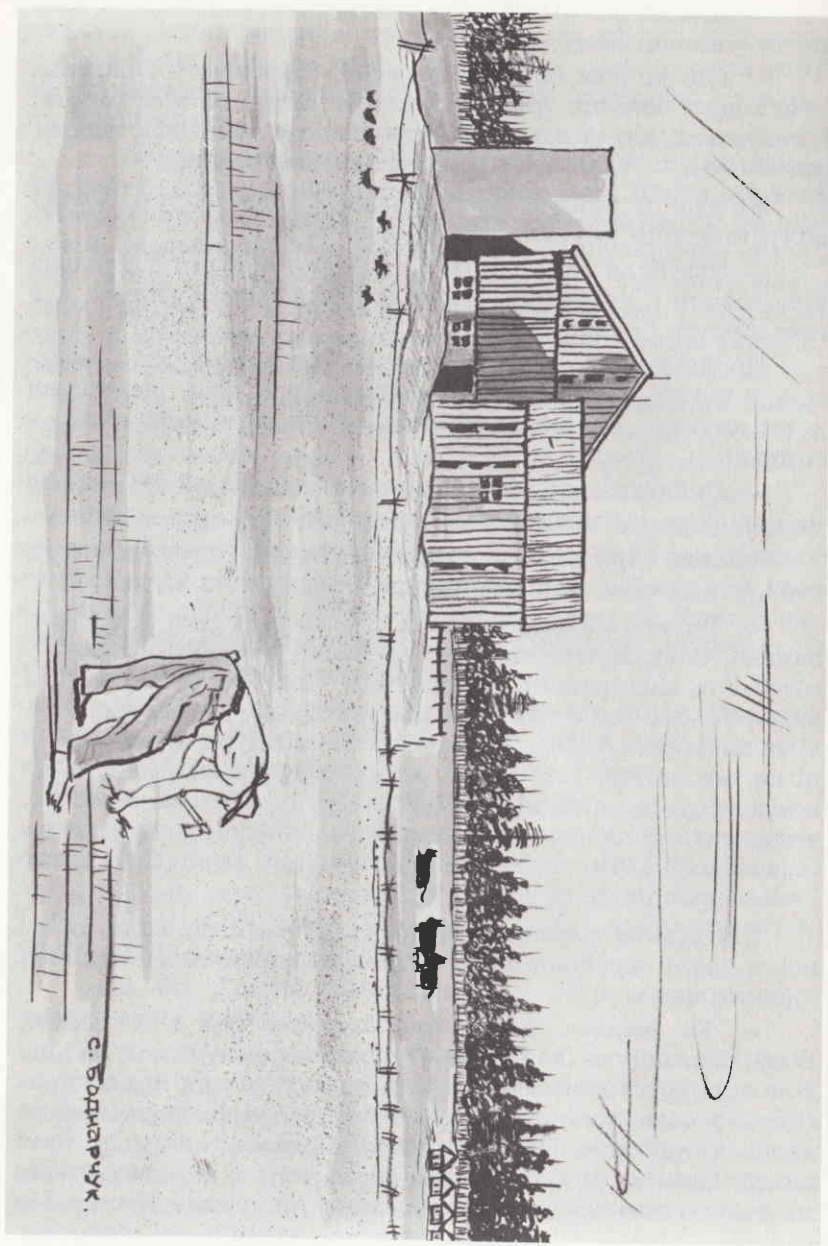
— Скажіть, дядьку, чи вже ваша-ця хата? Бо колись ви нарікали, що хату купили, гроші дали, а хата не ваша...

Земляк сирітським поглядом глянув на свою жінку, а вона, зиркнувши на образи, похитала головою журливо:

— Та ніби наша й не наша. Ми хочемо, щоб вона була нашою. Обсаджуємо квітами, клечаємо пахучим зіллям — м'ятою та васильками, а вона таки заносить чужиною. Не на своїй вона землі. От якби так узяти цю гору на свої плечі та перенести туди, під наше небо і сонце, бо якось і квіти ці не так пахнуть, як у нас, не наша тут весна, якось і не по-нашому пташки ці співають. Ну, і робиться страшно, коли згадаєш, що тут тебе закопають глибоко у сиру землю й десь блукатиме твоя душа в пошуках доріг до рідних. І чи потрапить вона до них?

Він підняв сопілку і ця тужлива розмова полилася з неї, а потім перейшов на веселу й захмарене його обличчя прояснилось.

— Ти, небоже, згадав про хату, що мав я її у місті. Вона, справді, не хатою мені була, а домовиною. Інакше діло тут. Тут я із своєю супругою в любові при праці: пригадуємо свою юність і заповнюємо цю порожнечу своєю давньою любов'ю. Хоч це і на чужій землі, але коли працюєш, коли за руками твоїми росте, квітне і розвивається, то разом з цим і ти приростаєш, хоч і до чужого ґрунту. Не

так, старенька! Мовчиш? Розуміємо тебе. Ти ще не пережила своє розставання з рідною землею. Ця розлука ще свіжою раною у твоїй душі. Але поживеш — і рана зарубцюється, — сказав він і знов підняв до губ сопілку. На шістьох дірках сопілки перещетавав пальцями все своє далеке минуле. Але все було не по-тутешньому, не в тоні нашого обрію.

— Залишайся, небоже, в нас — мовляв земляк. — Чого тобі там заглядати в чужу миску? Відщепишся від своїх людей та й загубишся. Місто нам чуже, воно не одного проковтнуло, проковтне й тебе... Тут подалі від міста, серед цієї пущі розмовлятимемо по-своєму. Вік не переживемо, а залишимося самі собою.

До його сердечних слів приєднується своїм м'яким альтом землячка — мова їхня в дуеті звучить співучо й переконливіше. Мене це починає тривожити. Це їхніми устами рідна земля говорить-промовляє. Сильна її магнетна сила — не встоїшся...

За ворітьми жде на мене моє авто. Воно не модне, але справне. Ніколи не підвело мене. Знає мою дорогу. Я боюся, щоб не збитися зі свого шляху.

Біля воріт земляк ще раз кладе мені на плече свою шерстку руку й веде до свіжовикопаної криниці.

— Стривай, ще не все. Коли все це не переконує тебе, то ми зараз тебе впоїмо. То, знаєш, таке: коли ми вже спекли тут свіжу паляницю, то й заблаглось нам свіжої водиці із своєї криниці, бо жінка, ади — напилася з крану води й захворіла. То я намігся знайти тут свою воду. Де не пробував — камінь. Але я таки перегриз цей камінь, а воду добув. Тепер у нас своя вода, із рідного джерела, десь з-під самого Буркута. Вона, сину, — на біль голови, на біль серця... Вона оздоровлює нас і скріплює. В місті за великі гроші не купиш такої. Це своя вода — свячена вода...

Попивасмо її з дерев'яного черпака, передаючи одне одному, спершись на свіжотесане цямриння, що пахне живицею. Дивимось у криницю. У чистому плесі бачимо прозоре небо й наші обличчя.

НА ЗОЛОТИХ ГОРБАХ

У кого горби ці важкою тугою в душі, а в кого вони втіхою і щастям. Хто зуміє непривітні горби пригостити у своїй душі, зігріти їх теплотою свого серця? Горби повні вікню і смутку. Перед сходом сонця вони обважнілими хмарами підпирають обрій, а при заході — бряжчать не то золотом, не то іржею. На цих горбах не родить хліб, не росте трава. Але живуть тут люди, вони добувають нікель, та не живуть самим ніклем: розводять городці, сіють квіти, й оселя ця красується навколо життям.

Одного ранку між горбами на залізничній станції зупинився поїзд. Із поїзду висівалися пасажирки. Біля дротяної огорожі стояло двоє дівчаток. На грудях у них пишались до сонця різьблені коралі, а в руках квіти. Вони вийшли зустріти маму з України. Мама ніколи їх не бачила й мала пізнати по цих дерев'яних коралях, що вирізьблювались її пучками. Дівчата одна до одної були подібні, мов дві краплі води, з лиця були дуже красиві, й цим привертали до себе увагу пасажирів.

— Кого ви тут виглядаєте, діти? — запитували.

Дівчата, поглядаючи одна на одну, посміхались. “Незнайомі люди! Яке їм діло до нас?” — думали.

На кам'яному висипі, зібгавши ноги під себе, сидів залізничник, смоктав люльку й посміхався. Над мостом звисав місяць. Сонце вже було над дахами, і місяць лаштувався за куцями дожджати вечора, якимось ніяково було йому тут днювати.

Пасажирки вже були розійшлися, поїзд відгуркотів, дівчата повернулись до батька, що сидів оподалік в авті, спершись на керівницю. Він, здавалося, спав, тому дівчата, підійшовши до авта, заговорили аж тоді, коли батько підвів голову.

— Нема, тату, нашої мами, не приїхала...

— Мама мови не знає, коли б хоч десь не заблудилась.

Батько ще раз подивився на телеграму й сказав:

— Сідайте, поїдемо ще на автобусну станцію, а там ще й устигнемо на летовище.

Мотор загуркотів, авто підскочило і врзалося між горби.

Тим часом за двірцем на пагорбку проходжувалася з шлізкою в руках якась жінка. Вона посиділа якусь хвилину на камені, опісля звелась на ноги, шукала стежки.

— Оце ж ті горби, про які колись писав мені мій Яким. З дому вони мені якимись іншими уявлялись. Писав: “Як тільки закресить сонце вершок пагорбка, я кладу ліхтарку на чоло і спускаюся у підземелля. А тут уже ніщо не замрячить мені моїх думок — тут мені сади цвітуть, квіти пахнуть, у гуркоті свердел вчувається мені далека пісня”...

Жінка з валізкою — це Марія Іванівна, Якімова дружина. Вона зійшла на автостраду, тут пересувалась валка автомашин, і їй доводилося час від часу сходити в рівець. Аж оце зупинилось якесь авто, а з нього визирнуло усміщене, немов знайоме, обличчя.

— Кого ви тут шукаєте, пані? — запитав водій.

— А, кого шукаю!.. Шукаю своєї долі, загубленої десь на цих горбах... — сказала, іронічно посміхнувшись.

— А чи не будете ви Якімова жінка?

— А ви ж знаєте мого Якіма? Якіма Степановича?

— А чому б мені не знати, живемо в одному місті, то ще б не знати? Всі ми тут свої й живемо, немов одна рідня. Знаємо, що маєте приїхати. Ну, що ж? Вітаємо з приїздом!..

— Дякую.

— Сідайте, підвезу вас. Яким сьогодні не пішов до праці, казав, що виїде жінку зустріти. Ви, мабуть, розминулись. Може, він уже і вдома, сідайте! — сказав, відчинивши дверця авта.

— О, як приємно! Зразу й потрапила на свою людину. А то розглядаюся, ну й ніяк не відгадаєш, куди тобі стежка до своїх. Бачу, щось маячить на горбку, мов баня, то й туди прую...

— Ви, пані, дивіться, де зеленіють травники, ідіть за запахом квітів, то й потрапите до своїх. Наш народ любить квіти. Дивіться, на цих горбах і кропива не росте, а наші люди вирощують квіти, сіють петрушку, розводять сади... Як тільки побачите хатину у вінку квітів, повертайте сміливо, там живуть наші люди. Не думайте, пані, що ми тут живемо самими ніклями. Припали нам смутні горби, а ми на цих горбах сіємо квіти, вони нам ростуть і пахнуть.

— А я й думаю про те, що в нас є своя земля... І дивлюсь, куди то доля закинула мого Якіма... — журливо

захиталась Марія на задньому сидженні, розглядаючи чергування непривітних горбів.

Їхали. Горби підставляли їм свої хребти, авто підскакувало й розсівало розмови по долинах і горбах. Аж вїхали між пахучі городці й тут перейшли на розмову про Якіма. Дядько ніяковів, йому хотілось без болю наблизити Марію до всього того, що жде її в Якимовій хаті.

— То таке, знаєте, багато говорити й мало слухати. Яким, мабуть, про все вам писав. Він тяжко переживав, коли почув про спалене село, про втрату дружини, ну, бо така була чутка... Він, кажу вам, нидів нам з дня на день. Отак, як той квіт, що його перший приморозок діткне. Людина миналась нам на очах. Попав у тяжку недугу. Ми вже й не вірили, що він ще житиме. Плів ногами, як не своїми. Кинулись ми рятувати його. Але це не так, як сказати. Бо це не те, що голод, це й не холод — це іржа на серці. Дивимось, іржавіс душа. Людина скапується, мов та воскова свічка. Наше діло рятувати людину. Ну, то пльонталась тут якась кельнерка-францужанка. Думаємо, зведемо, то врятуємо дві душі, не одну. Ага, не так, як сказати. Привела йому на світ близнят, а сама, звісно, як чужинка, задерла хвоста й повіялась. Отак, як кажу вам... Ну, а опісля ваш лист — і Якимові світ розвиднився... Хочу сказати вам, що діти ждуть вас, мов рідної... Діти гарні. Діти наші. Вони жили вашими листами.

— Іду до них, нещасних. Коли я довідалась про це сирітство, то душею рвалась допомгти їм хоч і з-за моря... Діти писали мені, я жила їхніми листами.

— Ну, то це вже така наша українська душа. Вона меж не знає... О, а це ми вже вдома.

Зупинились біля огорожі у квітах.

— Це вже ваша дома. Якіма, мабуть, ще й немає. А ви сядьте собі тут на лавочці під горіхом і дождіайте, він зараз десь із'явиться.

Незнаний чоловік влаштував Марію Іванівну з валізкою на лавочці під горіхом.

— Це, бачите, Якімова хата, городець, садок. Хату цю він сам власними руками збудував, ніхто йому й одного цвяха не забив, він сам майстер на обидві руки. Ви посидьте, а він зараз із'явиться...

Сів у авто, ще раз оглянувся, махнув рукою і поїхав.

Марія Іванівна лишилась сидіти на лавочці під горіхом. Якусь мить була задивлена на причільне вікно з фіранкою.

— Не знати, як Яким зустрине мене? Це ж уже близько тридцять років... По таких роках людина стає іншою. До того чужина. Якже ж йому не зчужити!

Билась сумнівами.

На горісі стріпонула пташка крильцями, на коліна Марії Іванівні злетів горіховий листок. Марія взяла той листочок до уст, розкусила, він був гіркуватий, але пахучий. На душі їй стало самотньо, важко. А тут приплентався якийсь кіт і став обтиратись об Маріні ноги. Опісля вискочив на коліна і став лизати по руках. Марія гладила його по голові, а він муркотів в золоту котячу гармонійку.

— У кого ти позичив цю гармонійку? Як тобі на ім'я? Чи ти розумієш мене? Муркочеш... Ти зовсім по-нашому муркочеш... Кіт — котом. А як люди?

Повз огорожу проходили люди, й Марія вичула якусь незручність.

Скажуть: "Яким спровадив жінку, а сам заховався, не показується".

Пройшлася в городець, Посміхнулись їй чорнобривці, запахла м'ята, васильок, і якимось відрадініше стало на душі. Заглянула у вікно до хати. На стіні висів портрет Якіма з Марією, а на софі лежала вишивана подушечка, про яку Марія вже й забула була, — давненько-давненько вислала її Якимові.

Яким повернувся додому й застав жінку на лавочці під горіхом. Стріпонули у шибці рученята, блисли усмішки. Привітались діти, обцілювали заплакану, а Яким ще, не знати чого, порався біля авта. Це вже не та була жінка, яку він залишив там, і яку виношував тут у думках. Марія Іванівна дуже постаріла й дуже нагадувала тепер Якимові свою маму. Саме в цих роках була її мама, коли Яким покинув село. Дівчата пізнали на Марії Іванівні хустку, яку вислали їй минулого року. Біля неї лежала виляняла, з поржавленим замком, перев'язана мотузкою валізка. "Стара валізка з старого краю. Тут таких уже й не роблять. Та й не знати, що там у тій валізці?" — подумали дівчата. Вони просили маму в хату, але мама, немов прикована, сиділа на лавочці. Коли дівчата взяли ва-

лізку, ручка обірвалася, і вони, посміхаючись, занесли валізку в хату. Яким витер руки, підійшов до Марії й вибачався, що руки чути бензиною. Він нахилився привітатись з Марією, якось незручно обняв її і попав поцілунком у чоло. Марія взяла його за руку й не випускала зі своїх долонь. Руки її були сухі, стягнені жилами, а шкіра блистіла бляхою.

— Ходи, квітко, в хату! — сказав Яким.

По тридцятьох роках Марія знов почула оце давнє, колись таке тепле слово “Квітко”, але воно тепер якось штучно прозвучало й навіть смішно, немов сказане на глум.

— О, зів'яла вже твоя квітка, Степановичу, не залишилось на ній ані одної пелюсточки...

— Ну, що ж? Звісно, роки... час своє робить... Заходь, Маріє Іванівно! — сказав Яким, звільнивши свою руку. Холодна й важка рука сама виповзла з сухих долонь жінки. І в цей момент жінка замовкла, обкинула поглядом Якима, мов чужого. Очима прилипла до жовтих квітів за огорожею. Зідхнула тихенько і ще раз розкусила гіркий горіховий листочок.

— Привіт тобі, Якиме, з України: від знайомих людей, стежечок і тих яворів, що про них ти пісню співав... Стала добиратись Марія до душі Якима далекими, втертими стежками.

— Ет, минулось... Знаєш, жінко, — знітився Яким, — війна розвінчала нас. Коли б не війна, була б у нас сім'я, зажили б... А тепер — запізно вже. Ну, що ж? Приймаймо життя таким, яким воно і є. Захочеш, житимеш з нами, а не захочеш, матимеш окрему свою кімнату... Житимемо без гніву...

Біля ніг жінки плився чорний кіт. Жінка нахилилась, щоб поласкати його, а Яким копнув kota ногою.

— Це чужий кіт! — сказав. Тепер Яким нервово витяг цигарки, встромив одну в уста, вона підскакувала в дрижачих устах, опісля він запалив її, і сів, схрестивши ноги.

— Ну, то що ти скажеш мені, Маріє?

— Що ж я можу тобі сказати? Приїхала я, щоб повернути тебе Україні, Якиме.

— О, велике завдання. Хіба потрібен я Україні?

Марія розправляла пальцями шовкові тороки хустки. Подумала: “Даремно кличу я собі на поміч Україну, Якима

ніщо вже не зворушує. Яким не той став. Розбагатів, погруб, охолов, отупів”...

З хати вибігли дівчата. Вони вже встигли переодягнутись у вишивані костюми, що Марія Іванівна привезла їм у валізці, перев'язаній мотузком, подали й батькові вишивану сорочку — подарунок від матері. Батько сказав “дякую”, нахилився до Марії і, мов ікону, поцілував в чоло, а сорочку передав дівчатам.

— Ну, то заходь у хату, Маріє! Чим тебе підважити, щоб ти встала?.. На руках занести тебе в хату, чи як? — настоював Яким.

Марія розгублено оглянулась, звелась на ноги й не зробила ще й двох кроків, як виявилось: вона каліка. Яким кинувся підтримати її за рамя.

— Ні, ні, не треба, лиши!.. Я вже п'ятнадцять років так... — Посміхнулась, і в цій усмішці Яким впіймав щось давнє, тепле, щось немов лік на виболілу душу.

Яким чув про те, що вона була суджена, заслана, відморозила ногу й повернулась калікою, але Марія в жодному листі на це й не натякнула, тож не вірилось. Марія сміливо простягала кроки, нахилиючись на праву ногу. Протеза поскриплювала, жалілась на когось — тим самим тоном, що п'ятнадцять років на кожному кроці її життя. У Якима защеміло щось в душі — не то докір, не то жаль. Йому хотілось тепер обняти дружину і на руках занести в хату.

— Бідна ти!..

— Нічого, нічого, ти собі з того нічого не роби, вона мені так служить, як тобі твоя. Я вже звикла... Цілі милі верстаю й гадки не маю... Щоб стільки біди!..

Яким увів жінку в хату. Хата озирнулась на гостю своєю просторістю, світлістю, вишуканим урядженням. Марія стала в кутику, мов чужа, й не мала відваги ступити ногою по цьому перському килимі.

— Чого ж ти? Почувайся як вдома!

— Фіялко, Надю, вітайте маму в нашій хаті! — гукнув Яким.

З бічних дверей вбігли дівчата й заходились біля мами: переодягали її в тутешній одяг, на свій лад заплітали коси, угощали. Сходились люди. Хата наповнилась

веселим гамором. Пішла в рух чарка. Яким угощав гостей у новій вишиваній сорочці з України.

Марія Іванівна сиділа в кутку, усміхалась — мовчазна, заплакана. Нерозгаданими наворотами очі її запливали слізьми.

— За чим вам жаль, Маріє Іванівно? Не плачте, забудьте! Привикнете. Людина з бідом зживається, то з добром не зживеться?..

— Ви нічого не говорите нам, ми розуміємо вас. Знаємо, що значить неволя. Пережили ми її. Треба, щоб наші діти її знали. Неволя це, ади: маєш вуха — не чуєш, маєш очі — не бачиш, маєш язика — не говориш, маєш руки — не робиш те, що хотів би ти робити, маєш ноги — не йдеш, куди хотілося б тобі, маєш серце — не вільно любити тобі те, що любиться. Мусиш любити те, що тобі скажуть, а не послухаєш, скажуть, що ти божевільний, кинуть за драти, годуватимуть якимсь пшоном і шротом, поки не скам'яніє в тебе серце, поки не втрапиш розум.. Це не те, що тут: вільно кожному по-своєму, щоб тільки ти нікому лиха не чинив.

— Не плачте, Маріє Іванівно! Ви вже вдома. Яким вас не скривдить, бо тяжко скривдив би його Господь. Яким грошовита людина, він нашпортав цих ніклів на цих горбах. У нього свій лісок, своє озеро, поїдете, побачите. Він у нас заможна людина. Але все це в нього з мозоля. Тут хто працює, щадить, той має...

Марія сиділа якась не своя, незрозуміла людям. Якось не потрапляли вони в її душу. Вона поглядала то на портрет на стіні, то на Якіма. Мучив її один сумнів, чи не погасла в Якіма душа. До пізньої ночі гутірки чергувалися з піснями.

ПІД ПЛАКУЧИМИ БЕРЕЗАМИ

На горищі в хатчині з мутним віконцем у стелі гостює в батька син з України.

Сиділи віч-на-віч задивлені один в одного. Заморожені, з прихованим недовір'ям. Двадцять років і віддаль у просторі між Україною і Канадою стерли з їх сердець родинні почування. Син згадував батька, мов видиво з примарного сну: десь було сонце у вишнях, стукала в шибку вікна надломана гілка, дотулялись до його обличчя мокрі повіки батька... А батькові немов учора: поцілував спляче дитя, не встиг плигнути за ворота, як його наздігнало, плачучи: — “Не лишай мене!..”

Тепер цей синок сидів напроти батька дорослою людиною з цигаркою в руці, з серйозним поглядом, мов на суді. Звичне струшування цигарки над попільничкою, зліт брів під стелю і неспокій очей — тривожать батькову душу. “Ну, то з чого почати” — подумав батько. Заходився частувати сина: різав ковбаси, помідори, поставив чарки. Син оглянув обстановку хати: ліжко, грубка, самовар... Скромна обстановка нічим не натякнула, звідки тут брались оті багаті куфри різного добра, що надсилались в Україну?

Батько вже наляв чарки, вже простяглись руки до чарок, ще надумувались. Стояла мовчанка. Крадькома дивилися один на одного, загублені, відшуковуючи себе у рисах облич, у віддихах, в озерцях очей. Сиділи в тузі за тим, що забрали в них роки.

Синові тяжко було освоїтися з тим фактом, що це тут дорога до вимріяного в думках батька скінчилася. Вимріяного батька вже не буде, бо ним буде тепер оцей дідусь без двох пальців, який ніколи йому не снився. До того син таїв у душі почуття до того нового теперішнього “папи”, про якого цей, мабуть, і не знає. Той батько був набагато йому ближчим. Повернувся з війни, мати нічого не сказала, що він не рідний йому батько... Той “папа” підняв його з землі на руки, взув у перші чоботята й повів його записувати в школу. Записав його на своє прізвище. Тільки по довгих роках, коли стали напливати куфри добра з Канади, мати якось проговорила. “Папа” — заготівник, розпоряджається куфрами, але, мамі зась!..

Тепер, коли вони з цим батьком піднесли чарки й батько зупинив чарку в повітрі, дожидаючи першого слова від сина, син якось зам'явся і несміливо запитав:

— Скажіть, будь ласка, як вас по-батькові звати?

Батько зніяковів. Чарки зависли в повітрі. На стіні між іконами зозулька викувала дванадцятку.

— Я Софронів, сину, Софрон — твій дідо. Небіжчика десь там у якійсь Мордовії замордували... Не оповідала тобі мати? — запитав батько. Син затягся димом.

— Щось пригадую, але коли це було? Пройшов час, забулось...

— От так, кажеш, забулось..., а тут, — приклав руку до грудей, — не забувається.

— Ну, то будьмо, Дмитре Софроновичу!

— З приїздом, сину! Але, вибач, не по-батькові мене зви, а таки батьком.

— Попробую! — сказав син і вихилив чарку.

Випивали, закушували, ніяково поглядаючи один на одного. Сонце біля мутного віконця павуком снувало золоту тканину. Зозулька між іконами вигойдувалася, кувала. Батько поправив скатертину на столі.

— Ну, то оповідай, сину! Оповідай, як там живеться вам? Як мама?

— Нічого, я б сказав, добре... — Слова ці залоскотали гірко — син бо не любив неправди — звук був так відповідати на запитання.

— Ну, то добре, що добре, — сказав батько, схиливши голову в задумі. По хвилі додав:

— Мама мені не писала, чи отримала останню мою посылку... Я вислав шкіру на взуття, а матері сукенку і хустку...

Син знизав плечима. Пригадав собі, що мама просила переказати батькові, щоб нічого з одіння їй не вислав, бо "папа" гнівається.

Чарка за чаркою, слово по слову, й вони трохи відтанули. Батько розпитував сина про знайомих людей, про плакучу березу, що росла біля воріт, де він так любив посидіти на лавочці і поспівати з матір'ю, про яблуні, насажені вздовж межі від сходу, але в сина була тільки відповідь: "Усе в нас змінилось до непізнання". Промовчав

те, що "папа" березу зрубав, хату перебудував, що матері пісні тепер частіше бринять сльозою.

Син намагався повернути розмови в царину своїх зацікавлень: його цікавила індустрія цього міста, життєві умовини робітників, їхня зарплата, просив батька розмовляти з ним по-англійському, щоб виправити свою англійську мову, яку тільки в школі вивчав... Вийшов з-за столу, походжав по хаті, заглядаючи в кожен кутку. Зупинився біля дзеркала, поправив собі шевелюру, зав'язав краватку. Тоді з-за плечей з протилежної стіни глянула йому в очі усміхнена юність батьків: батько з матір'ю в молодому віці: "А ось, які вони! Молодці!" — подумав син. Він тепер пере-свідчився, що сам більше схожий на батька, ніж на матір.

— Геї, а це відколи? Як тут моя мама взялася? — запитав батька.

Батько оповів йому, що недавно отримав мамину світлинку, знайшов свою таку ж саму з юних літ, пішов до фотографа і замовив спільний портрет. Батько вийшов усміхнений, а мати, немов трохи засоромлена й засмучена. Син подумав: "Було б мамі, коли б папа це побачив..."

Постукав у двері сусід, кум Петро. Увійшов з оберемком риби, нанизаної на поворозку.

— О, гості! Вітаємо, вітаємо! — вигукнув сусід. — То це мій похресник Любомир? Той, що ми його тут охрестили? Він може й нічого не знає про це? — звернувся до Дмитра Софроновича.

— То таке, сину. Ти там, а ми тут тобі хрестини справили, — якось вибачливо промовив батько. — Я залишив тебе там неохрещеним і це весь час муляло мені душу. Я порадився з добрими людьми і вирішили тут справити тобі хрестини. Думаю, таке: виходиш на працю й не знаєш чи повернеш... А не зле воно мати тобі хоч хресного батька в Канаді... То ми тебе тут заочно охрестили, не змінюючи твого імени, додали тобі друге ім'я — ім'я твого діда Софрона.

Син стояв ні в цих, ні в тих, у край зніяковілий. Не знав чи бути вдячним людям, чи посміятись із цього. Хресний батько підніс чарку, проспівав на всю хату якийсь тропар і весело заговорив: Залишайся, сину, тут... Батько потрясе кишенею, стягне маму, ми тут знайдемо тобі гарну україночку, оженишся й заживемо! Ти не дивись на те, що

ми тут з твоїм батьком отак скромно, по-кавалерському. Це тільки тому так, що ми не зберемось із своїми родинами. Наша покута, але ми переживемо її... Зберемось із своїми, а тоді і в наше віконце загляне сонце!..

Син нічого не сказав, почувався незручно. Зі стіни дивилась на нього його мати. Хата наповнялась новими людьми, що приносили харчі й напої. Його обцілювали незнайомі люди, з ікон дивились на нього бородаті святі. Годинник на стіні вистукував і викукував. Любомир метнувся в двері, навмання пішов вулицями, зупинився в якомусь парку на лавочці. Тут він збирався з думками, наводив лад у своїх почуваннях. Потім забіг до телефонної будки й викликав Дмитра Софроневича.

— Гелло, Дмитре Софроневичу! Чуєте мене, батьку? Це я, Любомир. Пробачте мені, що скажу вам те, чого увічі не посмів. Я забув передати вам привітання від мами. Мама просила, щоб ви нічого їй більше не надсилали... Влаштуйте собі життя по-своєму, а про неї забудьте!.. Мені жаль вас, бо бачу, що ви чутлива людина, але облиште! Перестаньте жити тим, чого давно вже немає. Усе вже не те, що було. Навіть мама вже не та, якою ви собі уявляєте. Вона щаслива з тією людиною, з якою тепер живе... Ви чуєте мене, батьку?

У металевій скриньці щось захлипало, а опісля далекий скрегіт ринви обізався. Любомир вернувся на свою лавку. “Чи не забагато я сказав? Чи справді мати забула батька? Чи справді щаслива з цим чоловіком? Хто мені дав право за неї говорити?..”

Він згадав, як мати часто сідала на лавку під березою, наспівуючи улюблені пісні. Як плакала, коли “папа” стинав березу, коли переорювали межу і викидали розквітлі яблуні. “Мати пише листи до батька крадькома...” — подумав:

— Хто це дав мені право відбирати в людей те, чим люди живуть? Чи не злочин я роблю?

Любомир зірвався з місця, проходжувався парком. Зупинився біля дитячих гойдалок. Приглядався, як батьки саджали діток на гойдалки... Чужина обізвалася до нього чимсь людським, ніби батьківським. Він підійшов до них, щоб поговорити для мовної практики. Зразу впізнали, що

він чужинець. Привітали, сіли на лавочці. Говорили відверто про те, що цього гостя цікавило.

Любомир проходжувався парком, тут то там зупинявся, прислухаючись до гамору дітей на гойдалках, до співу пташок у кущах, до коліскових мелодій, що з невидимих голосників знімались на верховіття дерев, шукав свого пристанівку. Вчувалась йому далека пісня матері, увижався оцей портрет в комірчині на стіні. Проходжувався сконфужений, переляканий чимось. Зупинився під білою березою.

— А ось і тут берези. Величні плакучі берези! Як ви забрали сюди? По кому тужите, посестри? — Приклавшись обличчям до білої кори, мов рідну сестру голубив у своїх обіймах березу. Захлипало в душі далеке відцвіле дитинство, пелюсточною опалого цвіту прилипло до серця. Сидів на лавочці, а потім; зірвався з місця і знов проходжувався парком.

Веселі голоси дітей, клопотання батьків, скрипіт гойдалок і кружляння кольорів відізнавались у Любомира голосами матері й батька. Він забіг у телефонну будку, набрав номери:

— Гелло! Гелло, батьку! — У слухавці далекі тривожні гудки. Ще раз і ще раз накручував. Але ніхто не озивався.

Звирений новим почуттям, побіг до батька! Під його ногами шамотіло листя, опалі золоті кучері красуні — осени.

У будці звисало телефонне слухальце.

П'ЯТЬ ХВИЛИН ІЗ МАТІР'Ю

Десь із дна душі, крізь дроти, черепи і стіни продирається посиніле від болю й страху знівечене слово:

— Я, Марія Білобородченко з Верболіз.

— Ви, мамо?

— Я, Марія Білобородченко з Верболіз.

— Хто це говорить, не пізнаю голосу, ви, мамо, чи не ви?!

— Я, Марія з Верболіз...

— А що це так слабо вас чути? Хто там на телефоні?

— Я, Марія Білобородченко з Верболіз...

— А я Остап, ваш син, з Канади, але чому не признастесь?

— Я, Марія Білобородченко з Верболіз...

— Гарно, але чи це моя мама? Ні, це не мама. Хто це там, ради Бога, підшивається під голос моєї матері? Що ви зробили мені з моєю матір'ю? Підміняли?

— Я, Марія...

— Це ви, мамо? Чому не говорите, чого плачете? Говоріть, бо час утікає!

— Я, мама... яма... я не я...

— Гей, хто це там на телефоні? Ради Бога, не перешкоджайте мені в розмові з матір'ю. Ні, ні! Це не мама! Хто це підміняв мені матір мою? Не промовить слова "сину"!

— Я, Марія Білобородченко з Верболіз...

— Звідки ви говорите, мамо?

— Я не з дому... я не я...

— Я знаю, що не з дому. Нема в нас тепер дому. Але не плачте, а говоріть, бо час утікає. Я подарунок маю для вас, думав приїдете...

— Не можу, Остапе, вкалічила, на палицях держуся...

— О, о! І знов хтось там на телефоні! Покладіть, ради Бога, слухавку, не підслухуйте! Дозвольте мені з матір'ю на самоті! Двадцять років не бачились... Де ви знову, мамо?!

— Я не з дому... я не я...

— Я знаю, що не з дому... Але чому не признаєтесь, що ви мама.

— Бо я не з дому, не можу, але де ти батька подів, не привів його з собою? Залишив у чужій землі гнити! Я до вчора його виглядала...

— Задуху мав. З роботи на роботу гнали, аж десь у якийсь підвал замурували. Фарба з'їла йому легені.

— Але хто це там на телефоні?! Металева твоя душа була! Вступися з телефоном, хай я поговорю з матір'ю!..

— Не говори так, бо перерве нам розмову.

— Хай перериває, перервало б йому кишки! Батько вихаркував легені в черепок, аж вихаркав і замовк. Наслухався я його грудної скрипки, поки замовк.

— Де ж ти його поховав?

— Я не ховав його! Не хотів закопувати в землю. Мовляв, рік вільностей людини, хай побачать, як мій батько скінчився... Але чого ви плачете?

— Я не плачу, це вже в мене така мова, піврана вона. Двадцять років, двадцять корів три рази денно вициркувала в дійницю. Напочепки з дійницею в колінах. Натяглись жили, аж півралися, і я вкалічила... І тепер калікою дожидаю року людських прав.

— І знов хтось там! Не плачте! Говоріть мамо!

На телефоні харчало, бісилось, глумилось, аж засвітіло, зафурганило і простір між матір'ю й сином снігом заклало.

Остат бив кулаком об металеву скриньку:

— Хто це там глумиться з нас? Хто збиткується над нами?! Як далеко ми одне від одного, між нами море, а однаково страждаємо. Проклятий наш рід! Зневажають, нівечать його.

— Мене за вас двох...

— А за кого мене? За моє ім'я! Не могли перетравити його, давились ним; виригували, надкушували і гризли. Так гризли, що лиш оципок із нього... Я вже не Білобородченко, мамо.

— А як? Чому це?

— Шукав загубитись. Підшивався під чужих. Вирікався себе й свого роду. Шукав витрусити із себе цю душу, підкинути її іншим. Іншим народитись. Та хіба втечеш від себе?

— Хорони й заступи тебе, Господи! Славити Бога, що не згубився. Приходь, синочку! Я твоя мати...

— Так і говоріть, а то...

— Не можу всього сказати, не з дому говорю. Але приходь, буду тебе ждати біля хвірточки. Буду виглядати, мене не тяжко пізнати, з моїми, як колоди, ногами, сперту на милиці. Як не зможеш знайти стежки, то ти тільки дивиися, біля якого плоту стоїть каліка. Підходь, це буду я — твоя мати.

— Поступлю, матінко, але я хотів прийти до вас, мамо, з людським правом у кишені. Це ж, кажуть, рік людських прав! А воно як? Не пускають на село!..

— Нічого, а ти таки приходи, синочку! Приходь! Мені вже не біда. На роботу вже не гонять мене. Живу собі сама, як королева у своєму хлівчику. Вже і пенсію маю — шість рублів на місяць. Приїжджай, мене не тяжко буде пізнати: я ще в тій самій квітчастій хустці, в тому самому киптарику, обкапаному свічкою, пам'ятаєш? Приходи, не плач.

— Я не плачу. Це в мене такий голос.

— Коло нас багато дечого змінилось. Але вода в криниці та ж сама, що й була, холодна й м'яка. І акація цвіте, як цвіла, і м'ята пахне біля порога... Приходь синочку!

— Прийду, матінко, напевно прийду! Прийду, щоб з зеленої кринички нашої води напиться, підкріпитись... Але знов, що це? Хто це там на телефоні? Хто це встряває між нас?! Ради Бога, вступися! Я з матір'ю!.. Це рік...

На телефоні звихрилось, зафургало, бісилось: рвало слова на шматочки, жбурляючи їх у металеві скриньки і гуділо — гуділо...

ЛЮБИСТКИ

Цвинтар заносив в'ялими вінками і свіжою фарбою. Поміж гробів проходжувалась у чорній хустці з торбою в руках нетутешня жінка. Вона клякала, згиналась в дугу, відчитуючи хрести — шукала когось між небіжчиками. Хрести старі — кам'яні здавалось виростали з гробів і простягали холодні рамена, дожидаючи живих обіймів. Хрести були цілі й поламани — зложені окремими частинами на гробах, білили в густій траві, мов висушені на сонці кістяки.

Стара частина цвинтаря, що відмежовувалась шепотливим потічком та кременистою скелею, вже потонула в землю з гробами й хрестами: давно вже тут ніхто парастасів не ставив і небіжчиків не дошукувався; тепер тут паслися кози. Пастухи, побачивши жінку серед гробів, підійшли, привітавшись.

— Скажіть, кого шукаєте, ми поможемо вам... Ми всіх тут знаємо.

Жінка не відзивалась. Вона підійшла до березового хреста, на якому ані вінців, ані написів не було, вже рішилась була залишити тут свої вінці, коли підійшла якась дівчина, вклякла і довго молилась. Де ж мені залишити ці вінці? Над цвинтарем чорною труною заколивалась хмара і хлипнула рясним дощем. Залопотів дощ на листках дерев, зашумів у травах, утікаючи кудись, зривав вінці з хрестів і метав ними між гроби. Поки жінка вибігла з цвинтаря, пустившись на стежку в село, над ставом озирнулось сонце, розвісивши золоті ризи, де челядь поїла колгоспні коні. "Ой поля, ви поля"...

Десь з колгоспного лану зеленими хвилями хлібів прибивалась пісня і жінка заслухавшись сіла під селом, дожидаючи вечора. Вулички в селі були заметені, стріхи замаєні зеленню, шибки вікон схрещені орнаментом любистку. Нетутешня жінка зупинилась біля чужих воріт. На призьбі рядком жінки плели вінки. Підійшла. Стояла, мов укопана збившись із стежки. Жінки, задержавши в пучках пелюстки — насторожились.

— Якась незнайома.

— Напевно стане наніч проситись...

— Не говорить...

— Видно, глухоніма, або божевільна.

— Що скажете нам, жінко? — запитали. Мовчала. Тільки очі по якихось вибоїнах скакали блудом. Підійшли, взяли за руки й привели до свого гурту.

— Чому нічого не говорите? Може сядете, перепочинете, щось з'їсте. Бачимо, ви нетутешня... Чи здалека йдете? У нас завтра Зелені свята, народ на могили йде. А як у вас? Може у вас не вірять у могили... — Мовчанка. За неї жінки говорили. Ставили питання і самі відповідали на них:

— Була війна, розметала по світу людей і могили рознесла в різні кінці.

— Могили силу мають, коли вони на рідній землі... А людям не треба було втікати із рідних земель, бо це гріх. Ось ми не втікали. Вернулись до холодних димарів, а за нами й життя прийшло... — Одна з жінок, що не зводила очей із прибулої, випустила вінок із рук, підшепнувши:

— Не пізнаєте? Це ж не Андріха Василичина?

— Що за Андріха?

— А та ж, що її сина там під скелею...

— Вона ж у Канаді.

— А я вам кажу, що це вона...

Зашелестіли вінці в пучках і зелені листочки, що ними замаєна була стріха, зашепотіли про щось таємне, дороге і вічне.

— Це ж її сина у Страстну п'ятницю у тій дванадцятці, що закопали під скелею... Змішалась їхня кров і мізки в одне... Про них же пісню тут склали. А тепер з далеких усюдів приїжджають сюди малярі, поети й піснярі, чуда творять... — Вона тепер крадькома глянула на жінку з торбою і наче з просоння затягла пісню. Жінки перехопили і в зелені пелюстки вінків впліталась пісня про тих дванадцять юнаків, що грудьми своїми скелю захистили, змішаною кров'ю і мізками записали в народі пісню. Коли згадали в пісні ім'я Степан, прибула жінка добула хустинку і зайшласть нестримним плачем. Тепер жінки, мов рідну обняли її, завели в хату й стали переконувати її про живучість могил, та про цю чудотворну скелю, що за цвинтарем.

Прибула жінка переспала в повітці на стришку. Назорях пустилась у дорогу. Десь іржали коні, півні виводили своє комічне кукуріку, у колгоспній стайні світилося. Хтось тут підтягав ту ж саму пісню, що вчора співали жінки.

За цвинтарем під ліском височіла до місяця оця скеля, що нагадувала тепер кістяк великана людини. Що хвиля скеля вмивалась припливом свіжої струї, рясніла різними тонами звуків і кольорів. Скеля була списана різними піснями відвідувачів. Жінка в чорній хустці підійшла до скелі, вклякла й молилась. Промивала очі й уста. Ліс густішав, долина зароїлась процесією. Тут вона й залишила свої вінці: "Поляглим від друзів з Канади".

ЗОЛОТІ КЛЮЧІ СОНЦЯ

Забрали Степана: Миндори — сина, Ларисі — мужа, а дітям — батька. Немов не одного, а трьох вирвали з родини. Задзвеніла хата голосіннями, вмовкла пустою. Змінився улад у домі, померк родинний настрій. Діти з переляканими очима ходили мовчки, а стара мати поводитися, мов їй відібрано розум: зірвала телефон, вимкнула радіо і, викидаючи на смітник книжки з полицок, ляментувала:

— Викорнімо з хати вашу неправду!.. На смітник з вашою культурою!.. Краще оглухнути, осліпнути й заніміти, як жити вашою облудою!.. Забрали дітям батька — виростатимуть гнівними, мстивими!..

Виливши перший приступ обурення й гіркости, Минодора зійшла у підвал і два тижні не показувалася. При черговому обшуці знайшли її у темному кутку при свічці, похилену над біблією.

— Візьміть і мене туди, куди сина забрали! — понуро озвалася до "представників закону".

Її не забрали, зате забрали в неї біблію. "Хай не шириться релігійний дурман", — сказали.

Лариса носила в душі важкий камінь убоління за Степаном, співчувала Минодори, але мала й жаль до неї.

— В інших людей, як таке нещастя станеться, то хоч порадитися є з ким, — казала з докором. — А в нас? Я не маю до кого словом обізватися. Хоч замкни хату і більше не вертайся.

Минодора покинула підвал, але й далі ходила мовчазна й замкнена в собі.

Лариса гнулася під тягарем нещастя й обов'язків, а найбільше журилася дітьми: як їх виховувати, якими дорогами провадити?

Як і раніше, будила їх, одягала і ще перед сніданням підкладала їм підручники:

Діти читали: про партію, про "сонце-Сталіна", про піонерів, жовтенят і Москву. Водили пальчиками за буквами, глипаючи покрадьки то на мовчазну бабуню, то на батьків портрет на стіні, читали плачучи. Навіть і найменша Христя, що ще читати не вміла, водила пальчиком за

чорними незрозумілими закарлючками й хлипала, підшмор-
гуючи носиком.

— Чого ви, діти, плачете? Чого ви киснете мені? Го-
воріть!

— Де наш тато? Коли тато повернеться?

— Тато на курсах, перешколюється. А ви добре вчіть-
ся, щоб не довелося й вам, як батькові, дорослими переучу-
ватися... — Відповідала поквално Лариса, щоб не давати
дітям надумуватися.

— Ти, доню, не гримай на них, якось то обізвалася
Миндора, коли залишилася з невісткою на самоті. — Вони
не вірять тобі, тому й плачуть. Батька в них забрали, а мати
нещирою стала. Діти, хоч і не розуміють усього, та серцем
відчувають.

Чергувались у вікнах дні з ночами, тривожні, затяжні.
Тричі на місяць Лариса збирала білизну, харчі й носила
Степанові до в'язниці. Поверталася зморена й заплакана,
зокрема тоді, коли їй харчі звертали, або взагалі не при-
ймали передачі. Не пояснювали чому. Могло бути, що слід-
чий покарав Степана позбавленням передач. Могло бути,
що Степана вже засуджено й вивезено. А могло бути... Мо-
гло бути й найгірше...

Приносила назад брудну пропітнілу білизну й завжди
сумні новини; був етап — вивезли пару соток вже засудже-
них; того й того, кажуть, розстріляли; прокотилася нова
хвиля арештів, бо зустрілася під в'язницею з тією і тією.

— Питаю, — оповідала Лариса: — “І він тут?” А вона
мені: “А де ж нам бути, як не тут?”. А якийсь дідок ізбоку:
“Нечесно було б нам тут не бути”. Приглядаюся, а то Анд-
рійв батько. Постарівся — не пізнати. Каже: “Так, так, мій
Андрій разом із вашим Степаном. Так, як училися разом,
дипломи захищали, — так разом і попали”... І ще один
старенький обізвася: “Без дипломів тут не приймають”...
А там ще хтось: “Тут з дипломами, та ще й доучуються”...

Збіг майже рік, і нарешті прийшов лист від Степана.
Лист — не лист, лишень записка з трьох речень: “Живий,
здоровий. Передай теплу одягу. Цілую всіх”.

Лариса і ждала і боялася такого листа. Ждала, як до-
казу, що Степана не розстріляли, боялася, бо цей лист свід-
чив, що слідство скінчилося й Степана засудили. Для хо-
лодного Сибіру була потрібна тепла одяга...

— Тепер можна просити побачення, — мовила вона,
не обтираючи холодних сліз, які рясно скапували на сірий
клаптик тюремного паперу. — Ідемо взавтра. Діти побу-
дуть самі.

Ранок хлинув зливним дощем, а потім прояснилось.
Лариса вийшла раніше, щоб застояти чергу біля крамниці
з хлібом і ще дещо купити. Домовилися з Минодорою зу-
стрітися біля двох мостів.

Але, як тільки мати вийшла з дому, діти й собі почали
збиратися в дорогу на побачення з батьком. Коли ж Мино-
дора сказала їм лишитися вдома, підняли такий плач, що
не встоялася.

Ліда спекла батькові коржик. Христя у віддертий ру-
кавець набрала сушених грушечок. Василько написав бать-
кові віршика. Хата звеселіла дитячим гамором і втіхою. А
баба Минодора складала і перекладала з десяти разів си-
нову одягу і все перевіряла, чи чого не забула.

Нарешті вийшли з дому. По небі пливли білі змаринки,
а сонце купалось у калюжах вибоїн.

Давно вже Миндора ходила цими вулицями. Вони від-
мінилися свіжими будовами. Коробчастого стилу будинки
заслоняли Минодору обрій, до якого вона була звикла. Ко-
робчасто на небі, коробчасто було в душі Минодори. Ось
вони вже біля мосту. На цьому місці колись Минодору зу-
стрічався світанок, лагідний і рожевий, що розквітав над
хрестами церкви Успіння Божої Матері, заповідав погоду
людським душам. Тепер цей обрій заслонила якась залізо-
бетонна споруда, така противна Минодору.

Вулицею проїжджали авта, хідниками юрмилися робіт-
ники, біля семафору розтягнулася в черзі довга валка во-
зів. Минодору здавалося, що люди спішать, перелякані, на-
че кудись утікають.

Десь у цій переляканій черзі з'явилася й Лариса. Пі-
дійшла з повними кошиками, заклопотана. Побачивши ді-
тей, почала докоряти свекрусі:

— Навіщо це ви дітей забрали? Куди ви їх повезете?
Дітей же не пустять! Хіба ви цього не знаєте? О, Господи,
як мені з вами бути! Я дітям — одне, а ви - друге... Що з
цих дітей виросте? Дітей треба берегти... Недобре, коли діти
все знатимуть. Навіщо гнівити невинні душі?..

— Діти все знають, — зідхнула Минодора. — Від них нічого не скриєш. Обманом дітей не виховаєш.

Діти стояли сиротами, сперті на залізне поруччя мосту. Ларисі самій стало жалко їх. Підійшла до дітей, по-материнському привітала їх. Дочечкам гребінцем волосся поправила, Василькові дала нести легший кошук.

Ліда пожалілася матері, що Василько з бабунею про щось потай змовляються, а вона дочула лишень одне слівце — “ключі”.

— Вони, мамо, знайшли якісь ключі й не хочуть нам їх показати.

— Ні, Лідочко, вони, мабуть, шукають їх, але ще не знайшли. Як знайдуть, то й покажуть тобі... Але поспішаймо, бо вже пізно.

— Я піду з Васильком Успінською, — попросила Минодора Ларису.

— Чого нам розходитися? Думаєте, дальше зайдете? Так чи інакше, вийдемо на Ленінську... — терпко відповіла Лариса.

На Ленінській площі взяли автобус, який завіз їх на другий кінець міста, де на сумному лисому горбі ледяними брилами сіріли мури в'язниці.

— Це тут? Це в цьому домі наш тато? — питала непосидюща Лідочка.

— Пст! — поклала їй палець на уста Лариса. — Не можна так голосно говорити!..

Повискакувавши з автобусу, діти пустилися наввипередки повз биту дорогу, що перетинала кукурудзяний лан.

— Діти, не віддаляйтесь! Підждіть там нас! — крикнула їм навздогінці мати.

Бігли діти, за ними котилися золоті кочіла сонця, а вітер шелестів зеленими крильцями кукурудзи, прилещуючись до дитячих облич. Кукурудза де-не-де пускала пряжу, горіла до сонця тисячами свічок.

З кожним кроком жінкам робилося важче на душі. Лариса стежила очима за розвеселеними дітьми й сумно озвлася:

— Стільки і їхнього, поки малі. Не розуміють нещастя, яке впало на їхні голови, то ще вміють радіти. Але що буде,

як підростуть і зрозуміють?.. Боюся духового каліцтва. Заподіяна кривда поселить в їхніх душах злобу, стануть дихати чортом...

— Не бійся, — відповіла Минодора, — кривда їх не зломить, а, навпаки, випрямить, скріпить. Дітям треба навчитись відрізняти добро від зла.

— Працював би, як інші, в тіні, не вибігаючи на сонце... — з жалем говорила Лариса, снуючи свої думки вгolos.

— Не завжди й це помагає, — відповіла Минодора. — Та й не з таких Степан удався, щоб коритися мовчки. Батькову науку в серце прийняв.

За кукурудзяним ланом починався соняшниковий, а поміж ними біг потічок, і дорога перескакувала через дерев'яний місток.

Діти вже перебігли через цей місток і чекали. Дівчатка щось жебоніли між собою, приглядаючись до праці бджілок на золотих решетах соняхів, а Василько стояв, мов остовпілий, зі смутком в очах приглядаючись до понурої будови, обгородженої високими мурами, обперезаної чорною смугою голої ріллі і знову обперезаної плетивом колючих дротів. Все було, мов на долоні, навіть дерев'яні щити на вікнах, виднілися навпроти сонця так виразно, що можна було порахувати дошки, з яких їх збито.

— Чекайте мене тут, — сказала Лариса. — Я передам передачу і спробую добитися побачення. Можу забаритися, то ви не журіться. А ви, діти, будьте коло бабуні, не розбігайтеся далеко.

Забрала клунок з одежею, кошики з харчами і подалася у напрямі зловорожої будови.

Сонце почало припікати, й Минодора, сховавшись під містком, сіла на камені. Внучки й собі пішли за її прикладом. Побовталися трохи у потічку, а потім посідали біля бабуні й попросили оповісти їм казку. Слухали так довго, аж поки не поснули, поклавши голівки на Минодорині коліна.

А Василько бродив поміж соняшниками, сам запилений, мов бджола, і все визирив у бік тієї страшної “школи”, — як думав гірко, — де сидів тато. Зірвав жовту пелюсточку, вклав її в уста і виводив якусь тужливу мельодіюку.

Цією мельодією, йому здавалося, він перегукується з батьком, замкненим за дротами і високими понурими мурами.

Заслухана в цю мельодію, Минодора полинула думками в минуле.

Почалося з того, що чоловік повернувся з війни калікою. Розстроило йому ногу так, що стала коротшою на яких три пальці. До війни працював креслярем на фабриці. Приносив роботу навіть додому й цілими ночами сидів над тими своїми конусами. То було його життя. Але як повернувся з війни — еге ж! Застав на своєму бувшому місці якогось зайду, що й слова по-нашому сказати не хотів. І не знайшли відповіднішої посади для колишнього кресляра — воєнного інваліда: замість рильця та дали йому мітлу в руки. Він прийшов додому зломаний, блідий, мов би без душі. Сів біля Степана, який саме готувався до університету, й каже: “Дивися, сину, добре вчися в тому університеті, дошукуйся там нашої правди, бо, бачиш, кривдять нас. Як треба було захищати батьківщину — обіцяли нам волю. А як тепер? Гнали ми ворога в шию, вистрілювали наші набої за сонцем. Одному гадові зірвали голову — треба було обернутися й проти сонця та й зірвати другому. Отому “сонцеві”, що в Кремлі сидить... Та не вистачило набоїв... А те “сонце” пролітою нами кров'ю ще міцніше закріпило свою сваволю”...

І не пішли намарне батькові слова. Та й ті львов'яни, з якими Степан зблизився, ту ж саму пісню співали. І так воно пішло...

Задумавшись, Минодора задрімала. І приверзлася їй ота дротяна огорожа, грядки квіток за огорожею, а Степан у довгій Сквородівській свиті стоїть, спершись на сапу. Минодора, наче припадає грудьми до землі й приповзас бур'янами до самої огорожі. “Степане, сину!” — кличе. А він перелякано оглядається й також ницьма лягає в кущі. Підносить руку і показує якісь знаки. Минодора кличе знову: “Степане, синочку, я — твоя мати, а тут твоя дружина, діти!..” Степан підводиться, випростовується. “Моя мати — оця земля, жінка — грядка, а діти — оці квіти. Вони не зрадять мене!..” — наче виспіває. Минодора знову: “Степане, синочку!..” А він: “Я — вже не я...” Сказав, випустив сапу з рук і закрив долонями очі. Минодора хапає його за руки — а це справді не він...

Якийсь шелест увірвав дрімоту, й Минодора розплющила очі: біля неї, зажурена й мовчазна, немов кам'яна статуя, стояла Лариса. Минодора прикипіла до неї поглядом, лякаючись почути те перше слово, яке мало відкрити ці поблідлі уста.

— Вісім років... — ледве чутно процідила крізь зуби Лариса. — І сказали, що Степан не бажає з нами бачитися...

Минодора перевела очі на дитячі голівки, що спочивали на її колінах, а Лариса задивилася на потічок, який плив біля її ніг, звиваючись між брилами бетону.

— Брешуть! — врешті озвалася Минодора. — Не мій син Степан, щоб не хотів побачитися з дружиною! А ми не вступимося! Ночуватимемо з дітьми біля самої огорожі. Хай постріляють нас, якщо на це в них сила!..

— Ет, говорите! — махнула рукою Лариса. — Я подала прохання до начальника. Відповідь буде о другій годині. Треба спішити.

І пішла знову.

Дівчатка солодко спали, а Василько далі десь виводив свою мольодію. Минодора ж, ледве здушуючи сльози, повторяла самими устами:

— Вісім років... Вісім років...

А Лариса таки дозвіл на побачення одержала. З похололим серцем проходила під охороною глухі ковані брами, міцні двері, лябіринти вузьких коридорів, поки опинилася в кімнаті без вікон, освітленій лишень електричними лампами і розгородженій посередині двома рівнобіжними сітками. Чекала, здавалося, вічність, поки побачила за другою сіткою якусь нещасну згорблену людину, з поголеною головою й струпами на обличчі.

— Це ти Степане?! — з наболілих Ларисиних грудей вирвалося зранене слово.

— Стояли одне напроти одного з простягнутими в порожнечу руками. Стояли немов на сповіді, бо в просторі між двома дротяними сітками переслідувало їх мисливське вухо конвоїра. Говорили, щоб тільки говорити.

— Тут біля мене, що так скажу, все гаразд. Так, гар... Добре себе почуваю, нема що казати... Гарно нас доглядають, сама бачиш... Живемо та ще й як живемо — під до-

брою охороною, ніхто нас не кривдить... Цілуй дітей, маму! Вітай всіх гарних людей!.. Скажи їм, що гарно виглядаю... — мелькотів струпуватими устами, язик платком прилипав до піднебіння, — скажи, що Степан — Степаном...

Обличчя кольору жабуриння стрясалось, руки дрожали, одяг на ньому звисав, мов на кілочку. Він бадьорився, пробував посміхнутись струпуватими губами, обличчя кривилось у болю.

— І в нас таке... Все гаразд, годилося б сказати. Всі здорові, веселі... Живемо в достатках... Радіємо, що ти веселий та що витримуєш... Гарно виглядаєш, а я й не зразу пізнала тебе... Видно — доглядають... Ну, то кріпись!.. Пиш-ш-ш...

Задержав дзвінок — і розмова зірвалася на півслові, побачення скінчилося. Лариса з важким болям у душі верталася до своїх. — “Що їм сказати? Чим потішити? Наговорились!.. Надивились одне на одного... От тобі й побачення! Висповідались і брехнею запричастились!.. А скільки невисказаного, притасного, щирого людського, на дні душі... Нема мого Степана, по ньому тільки основа. Аж не віриться, що це він...

Ішла стежкою звогченою сльозами, плакучі берези вигойдували в її душі притаєний смуток.

Із соняхів виглядало її шестеро оченят. Сподівались побачити матір з батьком... Мати підійшла до них, голубила їх, батьковими поцілунками обдаровувала. Потішала всіх, що бачилась з батьком. Батько, казала, здоровий, веселий, гарно виглядає, добре почуваться. Ось уже скоро й додому повернеться... А коли підняла з землі найменшу Христю й закутилася з нею, немов у танці, Василько запримітив у маминих очах іскристі сльози.

Мовчки верталися додому. Соняхи повертались за ними, покиваючи головами, тисячами свічечок до сонця горіла кукурудза, з кущика на кущик перелітали пташки. Діти хотіли, щоб мати ще і ще оповідала їм щось про батька, а вона тільки про ці пташки, що перелітали з кущика на кущик та про ці бджілки, що крильцями своїми прилипали до сонця-соняхів. Усе це цікавило тільки одну Христю. Бабуня ішла мовчки. Василько зупинявся на кожному пагорбку, оглядався на сірі мури, що віддалялись, помаху-

вав комусь рукою, а потім доганяв бабуню й розмовляв з нею про щось таємниче.

— Мамо, глядіть! Василько знову про цей ключик, — жалілась Ліда. І так аж до автобусу. А як вийшли з автобусу, то ці перешіптування Василька з бабунею і жалі Ліди продовжувались.

Пташки тепер уже тримались верхків дерев. Вони змочували свої крильця у золотавому кольорі сонця й оприскували ним яворове листячко.

— Мамо, куди вони?! — викрикнула Ліда, коли запримітила в далині, як Василько з бабунею завернули на якусь бічну вуличку.

— Вони, Лідочко, знають куди, а ми за ними...

Василько з бабунею підождали їх біля огорожі Успенської церкви. Церква похила, забита дошками, нагадувала тепер потопуючий корабель серед бурхливих хвиль моря.

“Потопаючий корабель, а скільки на цьому кораблі спаслося душ? Скільки поколінь вийшло із цього храму з Богом у душі?

Василько вмить перехопився через огорожу і відчинив хвіртку. Баба заговорила вже біля самого порога.

— У цій святині, діти, народ наш пережив кріпацтво, царя, пережив злосливого Гітлера, переживе і Сталіна. Люди, що неправдою воюють — від неправди й гинуть. Один Бог — вічна правда на землі.

Над дверми церкви виднів напис: “Вхід заборонений”.

Стояли в бур'янах навколішках на плитках. Вголос за бабунею проказували молитви. У душі Лариси озвався докір. Вона згадала слова Минодори: “То думаєш на брехні їх виховувати? Брехні вони матимуть досить поза домом. Але вдома нехай її не буде! Не бреші їм, то не мати, якій діти віри не ймуть.

Вітер роздмухував розквітлі бур'яни, заносив запахами м'яти. Бур'яни на вітрі спалахували дивними вогнями. У віконці середньої бані золотіли ключі сонця.

КВІТИ НА МАРМУРИ

Квітне в росах ранок, золотіють вершки міста, на вежах видзвонюють срібні стрілки. Я в дорозі до діток. Чим ближче до них, тим на душі робиться важче, я хвилююся. Чи спроможемось на слово-зерно, щоб потрапити ним у свіжу пригожу, не запущену ще ниву — дитячу душу, поки не впав там чужий посів? На автобусній станції у Вінніпезі глітно. Люди стоять у чергах, або сидять на лавках, ждуть своєї пори. Вони теж із дітьми. У мене залишилась година часу. Де мені спочити душею, зібратись з думками? Як нам, розсіяним по світу, знайти тут свій ґрунт — Україну. Жити нею і теплом цим надихати простір, підсоння, в якому народжуються наші діти? У таких потребах ми звикли завжди звертатися за порадою до Шевченка. Підемо. Схрещений стежками парк. Парлямент. Біля парляменту Шевченко. Він тут немов на сторожі права — нашого і вселюдського. Коли ж я найнявся носити воду школярам, тож поспішу до цього цілющого джерела — Шевченкової криниці — немає в нас другого Дніпра.

Десь з усіх усюдів у похмурі мрячні і ясні дні, у якомусь безконечному поході спішить народ до Шевченка. Ідуть дорослі і малі, несуть свою скаргу, свої жалі, спішать з молитвами й піснями ночами і днями. У скорбній мовчанці поєднуються із своїм народом, де повнотою святкується Шевченка мовчанкою: від Києва до Вінніпегу, Вашингтону й Буенос Айресу — усі на стежках до Шевченка в бронзі і палітурках. “Скажи, порадь нам, Батьку наш, як нам далі бути!?”

Ми вже тут на волі, перевелось уже кріпацтво й наймитування, пастух — Шевченко біля парляменту. Ми вже самі собі пани. Може вже й не треба нам Шевченка? Всього в нас подостатком. Коли б тільки не забракло нам людської гідности, того, без чого пани ставали жебраками. Щоб не залишитись нам з повними кишнями й порожніми душами — пустими глечиками. Щоб не стати нам рабами гроша й наживи. Щоб добровільно не повернутись у ярмо.

Щебетливі кроки на стежках. Вершок парляменту уже золотіє у сході сонця. Місто красується, оновлюється свіжими думками й почуваннями. Зразу воно було якесь похнюплене, невиразне своїми контурами, немов засоромлене

вчорашнім, а тепер прокинулось, заблистіло — з кожним днем хочеться бути кращим, величнішим, винахідливішим. Воно очищується, яснє росте.

До Шевченкового пам'ятника наближається двох дівчаток. Вони притискають книжки до грудей, у руках у них квіти. З уклоном нахилиються до пам'ятника, лишають біля постументу зв'язані голубою стяжечкою квіти. Якусь мить стоять задивлені на Шевченка, опісля вголос читають написи на вінках: “Будеш Батьку панувати поки живуть люди, поки правда на цім світі, Тебе не забудуть! Українці з Австралії”... “Учні державної школи з Вінніпегу в поклоні Великому Шевченкові! Поховайте та вставайте, кайдани порвіте! “Поклін Шевченкові — мистці з України”.

Люди хотіли б щось по-своєму сказати, але глибших слів від Шевченкових не знайти нам. Люди перетравлюють Шевченкові слова у своїх почуваннях і складають їх вінцями біля його ніг. Шевченко живий, коли він говорить устами мільйонів. Вивчаймо ж Шевченкову мову і жиймо так, як він нас навчав!

На деревинку злетіла пташечка. Це ж та сама, що на Шевченковій вербичці на засланні співала. Вона вищебетала свою пісеньку, знялась, полетіла. До пам'ятника підходить жінка з відерцем, зі стиркою і щітками. Ставить відро на травник, поправляє вінці, стирає порошок з постументу. Зложила руки, немов до молитви, й шепоче щось, задивлена на Шевченка.

— А в мене синок. Повернувся з університету, де склав іспит на диплом. Сів до столу і відчинив Шевченків Кобзар. “Мамо — каже — передо мною ще одна дипломна праця”.

— Скільки тобі, синку, ще дипломів? — питаю. А він схилив чоло на палітурки і, мов на святій сповіді, сказав: “Мамо, я ще можу й десять зробити дипломів, коли ж не скласти іспиту, що впливає із Шевченкових рядків; ...“І чужого научайтесь, свого не цурайтесь!” — Не бути мені людиною. Це головна формула нашого життя, — каже. — Без неї не втішатись нам красою дня. Ця формула розв'язує питання: Пізнай сам себе! Хто не пізнає цієї формули, поплутає собі ціле життя. Без неї не бути мені ані суддею, ані священиком, ані лікарем, ані навіть будівничим. Бо випнешся на найвище риштування, а там, схибивши на цьому щаблі, полетиш коміть головою... Вдарися головою

об землю і заб'єшся. Я не знаю професії, яка може обійтись без цього, бо це формула нашої душі, з якою в'яжеться наш розум, наші почуття, наша доля...

Жінка бере відро з щітками і стиркою, зникає у шумливій вулиці.

Біля парламенту зупиняються авта. У вікнах парламенту рясніють обличчя. Кожного ранку тут біля пам'ятника Шевченка вони бачать дорослих, дітей і живі квіти. Тут більше пам'ятників, але коло жодного стільки не зупиняється людей. Це не президент, ані король, ані навіть жоден магнат — це наймит, пастух, слуга — людина великого народу. Не поставлено тут пам'ятника цареві Петрові, ані царіці Катерині, а Тарасові,

На мармурі квіти. Хто їх тут сіє, садить, поливає? Хто їм такого кольору дібрав?

Це Він у найбільшу студінь сіяв їх у душах свого народу, щоб квіти ці росли і на мармурі.

У ДЕНЬ ПОДЯКИ

Сьогодні прем'єр вибрався в дорогу не як голова уряду, а як звичайна собі людина. Йому вже надокучили були оці постійні ескорти, почоти й овації, після яких він відчував огірчення і втому. В нього був час, коли він ставив собі питання: А що я? Ким був би я, коли б не прем'єром. Що я, як людина?..

Кабінетні справи виснажували його, переоформлювали докорінно в іншого, і він боявся, що перестане бути самим собою. Надокучували йому одні й ті ж самі обличчя, накидування йому чужих думок. Не любив, що всі довкола вивчали його, старались відгадувати його думки, в усьому наслідували його, розсотуючи до ниточки.

Хотілось йому бути самим собою, нерозгаданим і невпійманим. Зустрічати звичайнісіньких людей з їхніми примхами, забаганками і проблемами. Нудили його заявлені закони, — він був увесь час у пошуках якихось нових, ненаписаних ще законів. До кожного питання підходив індивідуально з почуттям людяности.

Тепер над хмарами у небесних вишинах під сталевий шепіт крил прем'єр снував у білі руна хмар думки про фермерів. Слово фермер, чомусь часто асоціювалось у нього із словом “форејнер” і особливо оце тепер, коли секретарки підхопили запрошення фермерів на день подяки з насмішками: “Фермері запрошують прем'єра на борщ і голубці”...

Було б приємно побувати на такому бенкеті у шапці невидимці. А що, коли пізнають? Думав прем'єр. Що сказати цьому народові, чим потішити? Народ це простий, віруючий, роботящий, без особливих претенсій до життя. Він із світлим минулим, але без майбутнього. Рало уже своє відограло... урбанізації...

В дитинстві він бавився з фермерськими колегами: смакував їхні вареники, наслідував оті присюди та й завчив був дещо із тієї фермерської хатньої мови. Смійні були в його очах оці в довгих кожухах фермери. Знімали капелюхи перед сонцем, цілували землю в поклони за її плід. Вголос проказували молитви, на працю йдучи і з праці вертаючись.

Зі сходу на захід сніжною грудкою по небу котилась дорога прем'єра на бенкет — день подяки. Небо височіло замріяне у клекоті журавлів.

Десь просмикнули ліси, закружляли озера, розсміялись білі поля — земля. Озираючись місто пласкими дахами — і прем'єр приземлився. Ступивши на землю, зразу й відчув тут свою підвладність. Шанобливо ступав по цій землі, увесь у її полоні. Давно тут не був, багато дечого тут змінилось. Тільки це надвечір'я те ж саме що й було, ті ж самі золоті коси сонця, срібні покоси і низьке небо. Прем'єр, овіяний духом дитинства, підсвистував пісню. Він пройшовся стежками свого дитинства, а опісля найняв машину, роз'їжджав і тепер, здавалося — все навколо нього танцювало, співало і виводило свої давні хороводи.

Зайшов до ресторану, що козником попасається на свіжій стернині. При вході до ресторану з-за прилавка посміхнулась йому, як і кожному прибулому, дівчина-підліток. На круглих стільцях кругом прилавка сиділи фермери. Їх легко можна було пізнати по кафтанах, яскравих краватках і по цих шкарубких руках, що тепер спочивали на прилавках. Шорсткі долоні, пальці ледве ворушились... Фермери вели розмову про бушлі і лаялись на урядові безпорядки.

— Наша праця знецінена... Там, де рішається наша доля, нас нема. Справа наша без нас вирішується. За нас інші вирішують... Вирішують не в нашу користь. Покинемо фарми, не буде нас — і що тоді?..

У бічному віконці посміхнулось обличчя людини у фартусі. З віконця звисали грубі волохаті руки. Тут так немов би люди десь поховались, тільки руки їх стирчали — говорили за них їхні руки. Було багато більше рук, як людей у ресторані. Деякі руки здавалися тут зайвими.

— Хто ще не має квитка на бенкет? — запитала дівчина-підліток з руками в кишенях.

— А прем'єр буде?

— Ще й питаєш! Без його благословення і хліб не вродив би.

— О, то вже аж тепер підуть бушлі вгору.

Під стукіт рахункової машинки покотився веселий регіт. Попливли розмови. Вони плили одним руслом, але, натрапляючи на перепони, спритно переключались з однієї

мови на іншу. І тепер, здавалось, люди бавились у піжмурки. Переключення з однієї мови на іншу було якесь закономірне і переконливе.

— Гей, а по якому це ви? — впало, немов відламок зі стелі.

— А що він собі думає, що ми у совєтському союзі? Стане мені на язика свої кайдани закладати? Язик у мене не на те, щоб чужу жопу лизати...

— Ха-ха-ха! — Надцерблений регіт злопотів під стелею, а руки заворушились.

Прем'єр допивши каву, ще якусь мить прислухався до розмов фермерів, а потім, повівши очима по під стелю, по обличчях, руках, вийшов.

— Гей, містер! У нас тут такий звичай, що як хтось вип'є каву, то платить! — гукнула дівчина-підліток з-за прилавка

— Цей видно з тих, що не любить платити! — докинув котрийсь із стільця. Цей, мабуть, із тих, що тільки дре! — поправив інший.

— Тепер багато таких тут. Питає по-якому я говорю... Навчися, коли хочеш знати. Наші батьки гірко глодали англійчину, поки вивчили її...

— А запитати б його, де він був, як тут тільки дідько добраніч казав? Коли ліс корчувалось, каміння визбирувалось... Не відразу ж стала земля родити. Треба було її вибавити своїми руками, та так, аж піт зі сльозою зливався. Тут батьки наші рососою промивали очі, викурювали комарів, дожидаючи світанків...

— А запитати б його, де він був, як ми, малюки, скавуліли з голоду, мов ті цуценята, облизуючи шибки, виглядали батька з хлібом...

— Не прийшов запитати, по якому це ти плачеш: по-англійському, а чи по-українському?

— Ая, а тепер від мови й починає. Ніби зразу хоче за горло тебе... Досить, що вже там беруть нас за горло!..

— Земля тут родила й родитиме й без вашої мови! Каже, земля його. Фіга з маком! Земля того, хто на ній робить. Перестанеш робити — й земля перестане родити — здичавіє, перестане бути твоєю.

Продовжувались розмови і тепер, коли була мова про землю, працю і хліби. Ніодне чуже слівце не просмикнуло

в цю мову, на якій скородилась земля і пікся хліб. Мова ця тепер нагадувала молитву. Ту молитву, що викликала сонце, а за ним весну, літо і багату осінь на поля.

Прем'єр уже тих розмов не чув. Він об'їжджав тепер посмутнілі стернища. Зупинявся біля зелених гнізд осик, прислухався до шелесту трав.

Пільними доріжками бігли осінні думки, чіпляючись золотих стрічок надвечір'я, а вгорі їх схрещували журавлі. На землі перебігали дикі сарни й куці зайці. Думи ці супроводились гуркотом моторів, співом пташок, усмішками стерень.

Прем'єр зупинився біля кам'яної греблі, окутаної в золотаву перемітку заходу. Він пригадав собі, що тут одна родина — батько, мати й діти — визбиравали за плугом каміння й будували цю греблю. Тоді і його заставляли збирати каміння. Збирали каміння в шапки, пазухи, кишені і виносили на цю греблю. Росла гребля. На самому гребені греблі сідали рядом і співали пісень про далекий край. Гребля ця тепер височіла живим монументом. Прем'єрові так дуже хотілося тепер вийти на цю греблю, стати на гребені, щоб розглянутись навкруги, побачити оце тепер близьке — далеко в минулому. Але, скільки не пробував, сповзав униз. Він підійшов під кущик, що нагадував калину, і присів на камені. З-під каменя висмикував потічок. Прем'єр нахилився, замочив руки, промив очі й уста. Вода була гіркувата й солона, мов піт. Задивлений у прозору струю бачив своє обличчя, потічок підшпитував йому про щось далеке давнє. Прем'єрові так дуже хотілось тепер збагнути цю таємну розмову потічка із сонцем і греблею. Проходжуючись, він збирав камінці. Підніс камінець, що на ньому, здавалось, були відтиски дитячих пальців, і заховав у кишеню. З цього й думав почати свою промову на бенкеті у день подяки.

З камінцем у кишені прем'єр повернувся в місто. Перед готелем, де мав відбутися бенкет, було глітно: товпився народ, вешталися з апаратами кореспонденти, поліцаї із свиставками намагалися втримати порядок. Було враження, що всі тут шикувались до парадної зустрічі прем'єра. Ось плятформа, на плятформі зібралась молодь, а східці до готелю були забарикадовані. Рядами в шахівницю сиділи хлопці й дівчата. Чола в них були поперев'язувані

жалібними стяжками, а на стяжках сріблились імена й прізвища — такі голосні тепер прізвища ув'язнених у далекій — близькій їхній душі, Батьківщині.

— О, о! Щось нове! — шепнув прем'єр. — Якась символіка. Щось свіже... Чужий подув вітру!.. Але чи це тільки на чолах чи і в душах? — посміхнувся.

Прем'єр підніс апарат і зробив кілька цікавих знімок з різних боків. — Так, це тільки гра — сцена. Але що це має спільного з нашою країною?.. У День Подяки? Рік був урожайний, ніхто тут не голодує, помагаємо голодним інших країн, нікого тут не ув'язнюємо... Ні, ні — це, мабуть, тільки символічна форма привітання. Хіба перевелась традиція привітання хлібом і сіллю? Ні, ні, ось дівчина у вінці з житніх колосків... — І знов цей запах свіжого хліба, фермерське небо й колоски.

Дівчина звелась на ноги, її підтримували хлопці. Вона піднесла руку і понад голови зібраних в урочисту хвилину впали її слова:

— День подяки святкуємо голодівкою. Хай хліб цей — дар Божий — стане каменем у горлі тих, що його споживають, а закон Господній про свободу людини й народів топчуть і зневажають!..

Прем'єр не зрозумів цих слів, вони прозвучали для нього, як звичайне привітання. Він підступив ближче і ввічливо простягнув дівчині руку. Дівчина нахилилась і захиталась. Прем'єр поспішив підтримати її, простяг їй обидві руки, але дівчина виховзла з його рук і впала, звинувшись вужем на східцях.

Прем'єр розглянувся навкруги.

Над плятформою зорів транспарент: "Свобода людини й народам!" За барикадою стояли розставлені столи: на столах наготовлена їжа. Зі згорненими руками стояла обслуга. Ніхто до столів не підходив. Прем'єр вийшов над плятформу. Площа зарясніла свічками. Свічка від свічки засвічувалась. Прем'єр зняв капелюха з голови і якусь мить вистояв у мовчанці. У спалахах свічок метушилися думки: про свіжу скибу, кам'яну греблю і пшеничні колоски, що тепер їх тут нагадували засвічені свічки. Він вийняв з кишені камінець з відтисками дитячих пальців, підкинув на долоні й почав. Говорив про хліб, землю, сльози й піт, про зов крові, що не знає меж ні в часі, ні в просторі,

про добро і зло, про право кожного народу на його землі, про любов і страждання, а закінчив тим, що жодна людина в світі не зможе почуватися щасливою, коли хоч одна душа страждатиме.

Говорив, як людина і як прем'єр — голова уряду.

У ПОТЕМКАХ ВУЛИЧОК

(Пам'яті Всеволода Листвича)

Ми рубали ліс. Ліс уже не ріс. Скажено гарчали пили — “на тр-р-р-ру-ну, на тр-р-р-ру-ну, на тр-р-р-ру-ну”... Хилювались дерева, гуділа земля, знімались птахи в небо, падали гнізда в траву. Перед нами дерев'яна стіна — за нами зруб. Довго ждати поки зруб цей пустить паростки — зазеленіє.

Ми переступали в травах потовчені гнізда — пташачі яєчка. Потовченою рожею в травах боліли серця. Переставали гарчати пили, ми лягали горілиць і дивились у небо. Там зеленіли паростки зрубу. Ми рубали ліс, що уже не ріс і посадили дуба. Дубок зазеленів. Піїли пилі з нас піт. Слово труна було нам осоружне. Ми шукали іншого терміну, іншої форми на це деревище, що в нього ми лягали, з нього вставали й проходжувались.

Перед нами зелена стіна. За нами сірий зруб — сірі пасма стежок і всім по сім, по сімнадцять і вісімнадцять років праці.

Із цих дубків збудовано каплицю. Повз цю каплицю проїжджали ми на працю. У цій каплиці ліхтарі. Вони не гаснуть ні вдень, ні вночі. Тяжко крізь ці світла просмикнутись в інше життя.

Тепер я йду на його панахиду. Як обійти світла, щоб люди не запримітили його зі мною? Ідемо пішки в потемках вуличок. Він не перестас говорити про ліс, зруб, пташачі гнізда, хмари птахів на небі і пташачі яєчка під ногами.

Він проводить мене до самого порогу і лишає біля чорної стіни, де срібними свічками світяться літери його імени. Крізь мої уста прозябло слово труна. Він із схрещеними руками лежить у труні. Я схиляюсь на одне коліно, хочу помолитись і не можу. У мене визріли якісь інші “отче-наші”. Господи, прости мені, що грішу, але хто ж це посмів стукати йому уста, сплющувати очі? Хто ж це посмів на його голові робити таку зачіску? Хіба так він пов'язував свою краватку?.. Усе тут навколо нього якимось не по-його. Ні, це не він. Я ще ніколи його такого не бачив. Хтось покпив

собі із нього: стулив йому уста, схрестив руки і напудрував обличчя. У моїй душі зроджується протест — буря протесту. Що ви зробили з людини? Хіба це він?!..

Встелена квітами стіна, а що за тою стіною? Ти вже там, то розкажи нам.

Входить процесія. Люди зводяться на ноги. Священик читає молитву. Чогось поспішає — я серджусь. Зараз буде слово. І я тільки одного боюсь: скажуть щось немов не про нього і він уже не заперечить, не запротестує. А може — це його збудить...

Я виходжу і бреду ніччю іншої плянети. Іду в ніч, а поруч мене він, живий. Місяць затулив у долоні темну Землю — ніч заплелась у дерева. За деревами свіжий зруб. Ніч. Ніч схрещують срібні стяжки — стежки. Літера в літеру — рядки. Сяду біля кринички, з якої ми колись воду пили і розкрию сторінку. Він розплющить очі, розтулить уста, ми поговоримо, як і колись. Посміємось з тобою з людей, що тобі сплющили очі, уста заліпили й напудрували тебе, що не вірять у живучість літери, в насичену думкою букву, не вірять у вічність.

РОДИННА СИМФОНІЯ

Ще далеко до Різдва меценас Жемчук посперечався з дружиною над плянами святкування. Він пропонував провести свята на півдні, над морем, а дружина воліла була святкувати Різдво у своїх батьків на фермі. У батьків зберігалась рідна традиція, і пані Жемчукова хотіла, щоб це якось передалось її дітям.

“Тоді ти поїдеш з дітьми до батьків, а я у свою соняшну Флориду. Бодай хоч на один тиждень відірвусь від своїх адвокатських обов’язків...” — були останні слова меценаса Жемчука. Він більше цих справ не заторкав, але передсвяточний настрій — той настрій, що огортає людей почуттям великого щастя, любові і правди на землі, уже був зашмарений.

У надвечір’я Свят-Вечора пані Жемчукова отримала листа від батьків, у якому було висловлено багато радості з приводу запланованого спільного святкування. Разом з цим листом у конверт було вложено й листа з України. У листі, між іншим, писалось:

“Наші Дорогі! Знаємо, що Ви там зберетесь разом за свят-вечірнім столом, як велить наш звичай, тож посилаємо Вам наш скромний подаруночок — пачку засушених грибів. Хай вони запахом своїм наповнять Вашу господу й пригадають Вам нашу рідну Верховину. На Свят-Вечір ми теж зберемося біля столу, засвіtimo свічку й полинемо до Вас із своєю колядою, щоб там на вільній землі об’єднатись з Вами нашими думками й побажаннями в правді і любові Христовій”.

У батьків телефону не було й ніяк було повідомити їх, що ситуація змінилась: чоловік виїжджаючи вранці на працю, сказав: “Після праці я зразу й поїду на летовище, авто там запаркую і пересяду на літак у Флориду...” Щоб дібратись автобусом на батьків хутір, треба було вранці виїхати, бо автобус курсує туди тільки один раз на день.

Свят-Вечір наближався. Він наближався кожним одним промінчиком згараючого сонця. Усю красу золотого надвечір’я висотував місяць, обмінюючись із сонцем скарбами — срібла, золота й тепла.

Пані Жемчукова сиділа в сумерках смутку і гірких сумнівів. Вона чомуся згадала про ту червону парасольку,

що знайшлася була в чоловіковім авті. Чоловік пояснював це тим, що він відвозив секретарку додому й вона забула свою парасольку в його авті. Так чи інакше, а ця парасолька тепер розпінялась над її головою, заслоняла їй рожевий захід, тривожила серце.

“Даниле, я твоя жінка, в нас діти. З секретаркою ти щодня й щогодини. Свят-Вечір тільки один раз у рік і ти не спромігся на те, щоб це велике свято — свято правди, краси й любови на землі святкувати разом із своєю родиною?...” бідкалась в думках пані Жемчукова.

Щоб не піддаватись цим настроям, позбутись усяких сумнівів, вона підійшла до етажерки, вибрала свіжу книжку й переключилась почуванням у чужий далекий світ. Вікна вже затягались сумерком, діти у вітальні розважались біля телевізора. Усе так здавалось уже на своєму місці: проскочать ці святкування десь далеко, нічим не зачепивши настроїв буднів родини Жемчуків. Пані Жемчукова похилена над книжкою біля зеленого абажуру, не мала відваги тепер і глянути у вікно. — “Забудьмо!” — сказала. У хаті було так тихо, що чути було стукотіння кишенькового годинника на стіні. Коли це раптом вигуки дітей!

— Мамо, мамо! Сюди, скоріш! Дивіться, це ж сьогодні Свят-Вечір, чому ви нам нічого не кажете?

На екрані телевізора представлялось святвечірній стіл: біля столу родина — діти, батьки, дідусь і бабуна колядували. Пані Жемчуковій здавалось, що діти забудуть за святкування, ніхто їм про це не нагадає й так минеться Різдво. Тепер діти кинулись до матері, заголосили:

— Мама казала, що ми поїдемо до дідуся на хутір... А де ж батько наш?

Мати пригорнула діток до себе і вговорювала: “Батько поїхав на вакації. Він тяжко працює, йому належить відпочинок”... Тепер вона стала розважати дітей, зосереджуючи їхню увагу біля родинної церемонії при святвечірньому столі на телевізорі. А тут відчиняються двері, а в дверях батько. Діти з веселими вигуками, обнімали батька, вішались йому на шию, обцілювали, приспівуючи: “На небі зірка...”

Тим часом батьки на хуторі приготували вечерю, заклали стіл, засвітили свічку і ждали. Виглядали у вікно,

наслухали, клопотались. “Пора, щоб уже були, а їх як нема, так нема”...

Стали біля столу, молились. Коли раптом під вікном коляда. Почулись голоси дорослих і дітей:

— Це наші! — посміхнулись старенькі. Засяла хата радістю, наповнилась щастям і втіхою. Розгостилась сім'я, як вдома.

Після вечері, коли діти весело забавлялись, меценас став вибачатись за своє опізнення.

— Вибачте мені, але в мене сьогодні винятково був важкий день. Це й змінило мої пляни... Та говорити про це тепер не будемо...

— Чому, оповідай! Це цікаво... — настоювала дружина.

Меценас обкинув поглядом обличчя зацікавлених, глянув на дітей і почав:

Сьогодні був кінець однієї розправи. Процес цей точився вже більше як рік... Справу ми якось відтягали, думали, люди нарозумляться, але ні. Він наш, а вона, мабуть, литовка. Та це не важно. Чия б вона не була, не в цьому справа, а шкода дітей. Кожне з батьків хоче мати дітей при собі. Врешті рішили поділити дітей, але попробуйте їх розлучити. Візьмуть по-одному, а як з третім? Ось діти ці, як оце наші... Найстаршому вісім — наймолодшому п'ять. Діти хочуть мати батька й матір... А розлучіть братиків від сестрички. Вийшли батьки з суду, а діти обскочили їх, вчепились реп'яками. Батьки вже стоять на перехресті — кожне у своє, а тут найстарше взяло батька за одну руку, а матір за другу і веде, не пускає, вчепилось: одне материнської поли, а друге батьківської...

Жаль дивитись... Образок мене цей так втомив, що я ані кроку далі. Подумав про своїх... — Оповідуючи це, меценас вийняв білу хустинку, втирав піт з чола. Свічка на столі хилилась, ронячи воскові сльози на білу хлібину. У хаті всі затихли, поринувши у настрої розбитої сім'ї. Пані Жемчук із співчуттям і любов'ю дивилась на свого чоловіка. А опісля приємно було дивитись, як діти обсіли батька: одне сіло на коліна, а двоє поділились його руками. Одне тримало за одну руку, а друге за другу. Діти взяли батька за руки, за ноги і серце — вони його цілого взяли в свої

обійми, вішались на шию, заглядали в очі — батько раював. Посміхались дідусь і бабуся. А мати сказала:

Ось тобі й твоя Флорида, твоє сонце! Уяви собі, чоловіче, як ти почувався б, коли б зустрів тебе Свят-Вечір далеко від своєї сім'ї. А тут ми родинно поєднані думками близькими, і з нашими рідними в Україні, так дуже відчуваємо тут їхню приязність і нашу Україну в повітрі, в ранках, вечорах і наших снах. Україна наша в наших серцях, у наших дітях, у нашому родинному щасті.

ЗА ПІСНЕЮ ЖУРАВЛІВ

(Пам'яті Василя Софронова Левицького)

На синій канві неба розгублений ключ журавлів. Вони мережать хрестиками обрій, збираючись у далеку дорогу. Вгорі журавлі. Шепіт їхніх крил і тихе курликання перетинає сталевий свист літака. На літаку нас сорок два. Нас манить простір, височінь — гонитва в невідоме. Ми зносимося у височінь за перевали хмар, навздогін. За нами схили, узбіччя і вежі. За нами внизу решітка доріг. За решіткою доріг внизу — могила. Вона приземлює нас.

Ми домовлялись зустрітися. Я спішив, щоб бути на час, але час не ждав нас — він не жде нікого. Ми розминулись. Я приземлився, а він... Стою у перехрестях полетів: свистіння сталевих крил, курликання журавлів і тихий шепіт їхніх крил. Свіжа могила. Вона ще пахне свічками, ладаном, землею. Зосереджуюсь думками у своїх молитвах.

Десь там у далекій моїй юності пелюсточкою білого цвіту, з розквітлої липи, злетіла в мою душу крапелька його липневої отрути. З яким це прицілом? Я бачу оцю розцвілу липу за вікном, липневий світанок, що розцвівся був на зеленій політурці його днів — чую полохливе іржання коней у дорозі до школи — листопадове визрівання. Вітри метали листопадним листям, у затуманених обр'ях мерехтіла далека чужина. А опісля: потиск його руки, скептична усмішка і погода романтичної осени в його піснях. Це десь у листопадові дні все говорило про те, що пролітаючи над Високим Замком журавлі, скинули йому оце перо — звичайнісіньке від крильця перце. Скинули йому, щоб чарівніше цвіла калина в лузі, щоб пахли липи в липні, гомінкіше лунали святоюрські дзвони, щоб був веселий Львів.

І знов листопад: червоніє калина, жовтіє листя — вгорі журавлі. Це цей вже останній листопад з його листопадів. Журливо курличуть вгорі журавлі. Передать би їм вісточку рідній землі. Не посадимо в головах калину: біля огорожі в'януть рожі, а в моїй душі цвіте липа. Стаю навколішки, припадаю до землі. Падали на деревище грудки, злітало листя з дерев. Один листочок злетів у яму, прилип до труни, другий, — жовтий — прилип до вінка, а третій — рожевий, упав на його ім'я. Метеликами листочки облі-

пили могилу. Ми всі біля могили, але його вже тут нема. Він там у гомоні святоюрських дзвонів, у шепоті листя, біля Високого замку. Він над простором, окресленим його пером, його думками й почуваннями. Перед ним упали вже кордони, заслони й заслання — він вільно ширяє у просторі наших сердець.

У ДОРОГУ ДО СТЕФАНІКА

(Пам'яті великого майстра новелі Василя Стефаника)

Багато доріг вело до його воріт, одна із них і нас звабила. В поранковий день, у неділю, зібрались ми тут за цвинтарем, біля кіпця. За пазухою в нас Синя книжечка, Камінний хрест і Земля. Недільний ранок повів нас учнівськими стежками.

— Хто знає дорогу?

За мурами цегольні виварювалось сонце, а як ми рушили, то воно піднялось — простягло свої рожеві вії на небо й поля, обсіпало золотою лускою зелені поли білого дня. Сонце. Це щось більше від сонця, величніше! Величніше від усіх сонць, які колинебудь світили, горіли, пекли, квітли рожами та осипались із своїх пелюсток над нашою долею — порепаною покутською землею. Тут воно пекло і було дошкульне, особливо на лані, коли виварювало з людей поти й не з'являлась хмаринка на небі, щоб своїм рукавом заслонити сонце і втерти спітнілі чола дівчат на буряках цукрових. Змовлявся цілий гурт у дорогу — вирушило нас трое: Роман і ми з Юрком. З топірцями і, мов дівчата, з букетами пільних квітів. Впираємось чолами у низьке над обрієм сонце. Вже виходили з цісарської дороги на пільну доріжку, коли оглянулись, а за нами ціла згряя наших молодших братіків і сестричок.

Виходимо на пільну доріжку в полинах. Золотою патерицею за нами сонце, а з села мідяна луна дзвонів. Наповняється душа звуками, кольорами, росте і м'якне — груди розпирає, підсувається під горло. Слівця, слів, щоб висловитись.

О, як буйно зазеленіла нива, що волочив її Максим, голосячи за синами! Сини піднесли на шаблях землю і впади за неї, а батько оре цю землю, піснями волочить, сльозами й потом посіває, щоб вона жила, зеленіла й родила. Злетілись на цю ниву жайворонки сливе з усіх піль, крильцями сверлять небо, оспівуючи весну. А “вийди, Максиме, порадуйся врожаєм, не рви даремно свій чупер, жайворонків не проганяй!” ...Заслухані в ці небесні пісні, рецитуюмо за Максимом: ...“Ти, Мати Божа, з своїм сином посередині,

а коло тебе Андрій та Іван по боках... Ти дала сина одного, а я двох”.

Із чим же ми прийдемо до Стефаника? Прийдемо до нього обідрані, босі німі без слова. Стоятимемо перед ним вдивляючись у його образ; у кожну зморщку на обличчі та й заголосимо, на слово не здобудемось... Важкий біль — мовчання.

Ген, ген біліється на горбі кам'яний хрест. Із цього горба Іван Дідух дивився в синє вікно океану на далеку Канаду. Цей горб переломив його, висотав із нього літа і силу, випровадив його на чужину, в чужий край — Канаду. Підходимо до хреста, клякаємо, на хресті замість вінка — кінська шлея...

— Гей, дядьку! Як далеко ще до Русова?

— Ге-ге! Де ваш Русів, хлопці? Ви навіть не в той бік ідете. Що вас звабило на ці манівці? Вертайтесь, небожата, на цісарську дорогу!..

Збивають нас з дороги образи. Ген в долині на зеленому лузі вибілюються простерті полотна неба. Іде восілля. Пахучими обніжками збігаємо на луг. Ні, це не полотна, це річка. А де ж весілля? Сидимо на березі річки, задивлені в її холодні брижі. Де Трійця, де Прут, а нам здається, що це таки тут — Гриць Летючий утопив свою дочку Доцьку. Чи не вийде русалкою на берег оповісти нам про цю новину? Звідки б нам побачити це? Десь була заблукала в цю долину ніч — страшна ніч. Вона обійшла всі краї і важкою покутою впала на покутські землі. Заростає плесо квітами, хвилює білими конваліями. Ми припадаємо обличчями до трави й качаємося з болю. Холодними росами лягла ніч на зелені поля, закосичившись місяцем. Віжить з горба Гриць Летючий з маленькою донечкою — Доцькою на руках. Воно рученятами обвинулось батькової шиї, приклавшись немитою голівкою до грудей. Бігла й Гандзуня, придержуючись батькової поли, але не додержавши кроку, десь загубилась. Сповзає чорна тінь на зрошені поля, пише якусь новину на білих полотнах ночі. Уміти прочитати. Гриць прибіг на берег річки — холод плеса зморозив його душу. Скрегочучи зубами, силою відірвав тендітне тільце від своїх грудей і жбурнув ним у прозоре плесо. Дитячий писк перетяв білу ніч на дві половини — на ясну і темну. Закричала наполохана нічна птаха у лозах. Побіг місяць у брід

річки й заслонив своє біле обличчя рукавом гранатових хмар. Закружляли на плесі срібні кружочки, що поспадали із голів святих. Упав на поля світляний хрест. Прибігла Гандзуня, заголосила: “А де ж це ви, дедику, Доцьку поділи?! Сестричко, моя сестричко!..” Батько схопив Гандзуню за кісочку і приволік до берега.

— Ой, батеньку, ой рідненький. Не топіть!.. Я піду в найми, людські діти бавити, я догляну вашу старість...

Вирвавшись із батькових рук, пірнула в лози. — “Гандзуню, Гандзуню! А на-ко тобі, дитино, бучок, щоб від собак відогнатись! — Відгомоном з яру котився полем роздертий бодем голос. Батько пішов босий в холодний брід річки, переступаючи світляний хрест. Між білими конваліями впливали чорні коси. Чи не вийдуть на берег потопельники? Вертаймося!

— Цікаво було бачити, який обрій заглядає у Стефаникове вікно, на яке віко спирається він, схиляючи від страху своє чоло: чим відживляється, що так сильно і страшно пише?!.. Нам невимовно стало жаль його і страшно було наблизитися до нього. З чим нам до нього! Немало в нього горя і без нашого.

Ми не дійшли до Стефаника, завернулися з дороги.

Черкнулись за ліском гранатові хмари і озвалися громом. Зашуміли лози і прилягли до землі німі, сонце впало в каламутні хвилі, небо хлинуло льодом на зелені трави.

Ми поскидали зів'ялі квіти на воду, квіти ожили і попливли, а за ними білі конвалії і наші думки, десь аж до його воріт, туди, де збіглися чорні гроби, горби людського горя — обтичені білими хрестами і чорною покутою, на нашій покутській землі.

А ЖИТИ ХОЧЕТЬСЯ

Сочились дні грізні, а потім оця п'ятниця, на розгублених дорогах. Димів двірець Ноймаркту. У ліску за д्रो-тими таборив голод. За огорожу в лісок винесли в кропи-в'яному мішечку, зарити в пісок, опухлу дитину. “На двір-ці горить пшениця!” — хтось вигукнув. Люди продерались крізь колочу огорожу; стежками, лісом, бігли босоніж на двірець, прошивалися крізь дими — стрягли в пшениці. Набирали в пазухи, шапки й кишені... “Наша пшеничка! Подільська пшениця”, — говорили, втягаючи на повні гру-ди запах далеких подільських піль...

Сталося це спонтанно, випадково. Оця срібнопера пти-ця, що несла в гадючі гнізда яйця, вигубила отуг одне яечко. Без пляну й прицілу чорний негр потрапив туди, де й треба було. Це опісля, коли він приземлився й розгля-дався, кому розстроцив голову — реготався до сліз, бо по-потрапив оцією безголовою дитиною у вагон із пшеницею.

Звідси й розповідь про колісницю, суддю й двох адво-катів, учителя й агронома, золотокоосу баверку і це мливо.

Із лісу на битий шлях викотилась колісниця. Агроном вів колісницю за дишлик, адвокати з боків тримали рівно-вагу, вчитель попихав, а суддя, у ролі спостерігача, роз-глядався, командував. Декілька разів доводилось їм ли-шати колісничку в рові й ховатись у кущах лісу. Небо вже було пробралось, стрілянина втихла, але вітерець заносив ще гірким димом, і тяжко було зорієнтуватись у ситуації фронту. Тут на віддалених від міста царинах царювала нічия влада.

Млинок над потоком тарахкотів про щось давнє, да-леке, минуле й забуте. Мельник — горбатенький дідок у гуркіт коліс вплітав свою пісню, якій не було ні початку, ні кінця. Ситуація фронту його мало цікавила. Законом у нього був припалій борошном на дверях папірець. Коли ж з'явилися авслендери із своєю колісничкою, він тільки вка-зав пальцем на папірець, що без безцугшайну нікому не змеле.

— Дядьку! Адольфа вже нема! — кричали йому до вух авслендери та він не дочував і йому байдуже було. По-сміхаючись, не переставав тягнути свою пісню.

Аж з'явилась оця золотокоса баверка — власник мли-на, й авслендерів з колісницею вигнала за ворота.

Авслендери сиділи з колісницею на беріжку, над по-током, не вступалися. Їм конче хотілось повернутися до дітей із свіжим борошном на балабухи. Говорили про пра-во звичаєве й спадкове, про закони писані й неписані, про мораль, свободу й насильство, а з очей не зникали в них голодні діти, що виглядали батьків із хлібом. Дожидаючи права свого, по-різному інтерпретували його юристи.

Аж раптом висмикнула з-за одвірка золотокоса бавер-ка, переодягнена в червоний халат.

— А хто з вас, панове, допоможе мені занести ліжко?! — вигукнула, підкинувши золотими кучерями.

Авслендери обмінялися поглядами. Погляди зупини-лись на наймолодшому юристові. Він, не надумуючись, звівся на ноги й подався за господинею. “Кріпися, Рома-не!” — шуткуючи, кинули йому в слід. Блисла свіжа на-дія. “Може злюща німкіня пом'якне, подобріє”, — сказав котрийсь.

Сонце обійшло ліс і височило над червоною вежею. Млин молот, курликав, немов загублений ключ журавлів у хмарах. Під гуркіт коліс пересувалось, поскриплюючи, ліжко в хаті. Скрипіт цей теж дечим нагадував журавлів, а радше журавля біля криниці, що погойдувався на вітрі з порожнім відром.

— Гей, та чи змелемо?!

— Може й змелемо...

— Щось задовго соває меценас ліжком з кута в кут.

— Мовчи! Чим довше, тим більша надія, що змелемо...

— Ох, дав би то Бог, повернутися додому з борошном...

— Зрадіють жінки, діти...

По часі, вийшов з хати юрист. Вийшов спітнілий, ура-дуваний, з боханцем хліба під пахою, а в слід за ним золо-токоса господиня.

— Змолот я, змелете й ви, не журіться! Змелемо без безцугшайну. Фронт проломано! — вигукнув юрист.

Одним помахом руки золотокосої баверки, повернули-ся авслендери з колісницею в млин. Весело торохкотів млинок. У гуркоті коліс вчувалась пісня мельника, сплі-таючись із розповіддю юриста.

— Коли вже ліжко занадто було розскрипілось, почувся з горища: “Вас іст лос?” Баворка стримала мене за рамена: “Не бійся, — каже, — він не прийде сюди, він без ніг”. Я охолов, а вона лютувала, казилася, плакала. “Узяли, — казала, в мене чоловіка, як чоловіка, а повернули мені сам тулуб. Ноги його залишилися десь там на ваших полях, у вашому чорноземі. Привезли й скинули мені, потішся! Я, мов дитину, взяла його на руки й винесла на горище. Влаштувала його на стришку, щоб не дивитись на нього. Виношу йому їжу, вичищую з-під нього, немов з-під немовляти і втікаю. Командував полком, тепер перебирає квасолу, плете сіти на рибу. Наставлю йому грамофон, хай розважається. Догоджую йому. Людина хоч і без ніг, а жити хоче. Але я теж жива, з ногами, то й жити хочу. Розводу не візьму, ніхто зі мною не одружиться... А жити хочеться...”

Вона дорікає нам, що це через нас, що це ми обтяжили йому ноги... принадна наша земля звабила німаків... Ніхто їх не кликав... — впали слова.

Весело шевеліли в дорозі коліщатка колісниці. Колісниця влітала між шпиці сонце. Ліс зеленів, розспівався свіжим щебетом пташок, що повернулися до нього десь з-за фронту. “А жити хочеться”, — повторяли за колісницею: і ліс, і пташки, і сонце.

На горбі в короні сонця стояв гурт. Це жінки з дітьми на руках виглядали чоловіків з дороги.

ІЗ ПЕРЕГУКІВ МОЄЇ ДУШІ

(Колишній моїй учениці Доні Розен, авторці книжки “The Forest my Friend” — присвячую.)

Я вже за огорожею школи. Огорожа дротяна, оповита смутком дикого винограду. Над виноградом фонтан срібних метеликів, за огорожею мої учні. Вони тепер уже не мої, повернені спиною до мене, але я все ще дивлюсь на них, як на своїх. Нас розвінчано, і я боляче переживаю цю розлуку. Я йду, а за мною з забитих дошками вікон школи, оця пісня, що перейнялось нею тут усе довкілля: і ліс, і річка, і стріхи — і навіть той млинок над річкою, що підслухав нас, підтягав тепер в унісон оцю загублену десь нашу пісню.

Як це сталося? Чия тут рука? Ми починали наше навчання молитвою перед Розп'яттям, а тут вихром подій вторгнувся в нашу школу інший настрій.

Знято зі стіни Христа, а на його місце вивішено з ведмежим чолом божка в погонах. Він, прискуливши око, зловісно посміхався з-під грубих вусищ.

Я вхожу в клясу з дротяним намордником на устах, похнюплений. Учні зводяться на ноги, вітаються без слова. Беру стілець і присуваюся ближче до учнів, щоб не сидіти у стіп вождя, прислухаюся до дитячих віддихів.

Відчиняються свіжі читанки, шелестять сторінки — мовчанка: страсна покута перед початком лекції на заперечення вчорашнього Бога. З нами одна жидівочка. Вона, як і всі, пройнята тим самим настроєм.

— Із з-за гір та з-за високих сизокрил орел летить, — підтягаємо в унісон за Рильським. Почулося схлипування. Хтось плаче...

Із з-за гір бігли дні, бігли й зупинялись: веселі і смутні — журилися вечорами й усміхалися ранками. Прийшли інші, зав'язані хуртовиною, дні в нашу школу, настроєм по-смутнілих стін. “Нехай і чорт, аби інший”, — говорили люди. На місці вождя з ведмежим чолом, підперезаного паском, з'явився на стіні новий божок з квадратним вуском під носом і лошачою гривкою над чолом. “Святий Адольф” посміхались учні.

Я входжу в клясу зі свіжим намордником, похнюплений. Клясою потряс вибух сміху. Цього сміху мені вже не спинить. Повертаюся спиною до своїх учнів, щоб не дражнити їх своїм скривленим обличчям. Перелистковую книжку, шукаю чогось. Учні підтягають “Із з-за гір та з-за високих...” і заходяться сміхом. Я не реагую. Вони вмовкають, прислухаються до мого мовчання, ждуть з чого пічнеться.

— Як довго ще кривитимете душами невинних дітей! — вигукує на коридорі з мітлою в руках горбатенький сторож.

Я загублений на сторінках книжки. Учні повернені спиною до мене, заслухані у лекції сторожа. Тепер усі їхні симпатії на його стороні.

— “Не будеш мати іншого Бога, крім мене!” — продовжує сторож, шовстаючи мітлою по коридорі.

— А де поділась наша Доня? — питає одна учениця.

— Вона тепер не наша, вона жидівка, — відповідає один з учнів. І починаються диспути, сперечання, протести...

Лекція мені не йшла. Учні зривали її різними насмішками, кпинами, свіжими анекдотами. А як тільки дзвоник — усі вони вже біля сторожа. Чіпляються йому за руки, несуть смітарку, мітлу... Сторож став для них духовим батьком.

Мене розвінчано з учнями. Я став шукати праці сторожа, щоб тільки бути ближче учнів. Мене посаджено. Не в арешт, а за стіною арешту. Тут моє чистилище було. Замість живих дітей — мертві цифри — ньютонські цифри і шелестіння паперу.

Був травень. В кущах ямину на лузі засівся росяний ранок. Наїжачилась гора зрубом, зазеленілася свіжими пагінцями. Я йду на працю. До праці було мені три милі. Йду за течією річки Пістинки. Вона щебетливо проводить мене до самого мосту, а тут щебетання її переймає махове колесо млина. Вітерець розносить запахи кукурудзяного борошна. За горою іржать пили, гуде тартак. Я живу живицею смерік, милуюся далекою сопілочкою, тривожуся трембітаням верхів. До будинку праці я став заходити задніми дверми. Я старався обійти оце загразоване вікно, з якого пролизували мою душу страхітливі обличчя арештантів. Біля головного входу звисало загразоване вікно, а на грати

начіпляється очих очей: — дитячих, чоловічих і жіночих — очей, сотворінь, які вже не були ані жінками, ані чоловіками, ані дітьми, не були людьми, а були тільки жидами, яких можна було цілу ніч тримати у спільному хліві, а вранці виводити на окопища, там вистрілювати, як зайців і напів живими присипати землею.

Цього дня сторожі задніми дверми витаскували сміття, й мені довелося заходити на працю головним входом. Іду, потупивши очі в землю, затуливши вуха долонями. На стрісі воркотіли голуби. Метнувши очима вбік, я побачив у загразованому вікні знайомі очі. Знайоме обличчя. На вишивані рукави звисали ясні коси. Спалахнуло обличчя усмішкою і викривилося в болю. Очі зажмурились. Хто це? Доня? Та невже б це вона? У вікні за ґратами моя учениця! Щось людське присалось до мого серця, заквилило в душі. Давно вже я не бачив Доні. Була десь пропала, а тепер...

— Доню, що ти тут робиш?

— Я — жидівка, — сказала. Раніш у нас не було про це й мови.

— Чим тобі допомгти? — питаю, тримаючися ґрат.

— Я вже ніякої помочи ні від кого не жду. Я — жидівка...

— Так, але ти ще й людина...

— Ні, я тепер тільки жидівка! — сказала зухвало й обличчя її пройнялося гнівом. Я, мабуть, ще щось сказав — не пам’ятаю.

За горою довгою чергою защебетали автомати. Різко з яру відзивалось відлуння. Знімався вгору сірий димок і хмари білими лебедями пливли на захід. Соловіли стріхи, зруб і трави, засоромлене сонце не знало, де подітись.

Пригуркотів вантажник. З-за плечей Доні визирнула теренка наполошених оченят. Я опустил руки. Підійшов до головних дверей. Двері пахли свіжою фарбою. До свіжої фарби поприлипали крильцями метелики... На ринвах воркотіли голуби. Заходжу у свою канцелярію. Тут затхле повітря заносить смородом паперу. Вікна не відчиняються. Сідаю у свій кутик. Упираюся плечима об стіну — оцю холодну стіну плачу. Стіна ворухиться, стогне. Шибки вікон подзенькують серією автоматів, Я вдягнув навушники. Став підганяти свої цифри. Цифри ці виявились тепер змінливими. Стали зраджувати свій непослух законові Ньютона.

Мені випало перо з рук. Непослушне перо. Я поринув у думках про свою ученицю Доню Розен. Звідки в неї оце зухвале: "Я — жидівка?" Ніколи вона з цим не виходила. Ми звикли були уважати її своєю. Скромна, працьовита красуня, з замріяним смутком в очах. Цей смуток у неї наростає, інколи він переходив у якийсь гнів. Цей замріяний смуток я пояснював тим, що вона жила над річкою Пістинкою, а ця воркотлива річка при заході сонця міняла свій настрій: з веселого воркотання, що починалося в неї із сходом сонця, вона переходила в якусь мінорну зажуреність, співзвучну з пошумами вершків лісу, що заглядали в Донине вікно.

Я дивився на Доню, як на загублену душу, що скорше чи пізніше вона виречеться свого походження і стане всією душею і серцем нашою. Вона була сиротою, й не вірилося, що вона встоїться перед чаром карпатської верховини, серед якої і ляхи вирікались свого роду. У мене було враження, що вона прагнула серед нас загубитись...

Тепер я стояв біля вікна, задивлений на зелений пагорбок, впerezаний білим шляхом, і уява моя працювала. Картинки моєї уяви одна одну переганяли.

Вона наймалась у якогось гуцула на вершках пасти вівці за ложку страви. Чудова була з неї гуцулочка в космацькій запацині... Гуцули наймали її і відправляли, боялись гріха. Переховували її ровесники — пастухи, а потім вона вже була нічисю. Одяг зблід, пірвався, постоліки розпались. У лісі вона дичіла. Гризла березову кору, висисала сік... Розодягалась до гола, прала сорочку в потічку, сушила її на сонці... Ходила боса верхами з торбою на плечах, а в торбі сіль. Тоді вже ліси розквітли були інеєм, посивіли зелені узбіччя... Тут то там стукала у засвічені вікна, просилась:

— Прийміть! Заночуйте мене сироту! Я з Утороп, міняю сіль за хліб... Прошу, не виганяйте мене з хати! — Хапалася руками людських рамен. — Не виганяйте, я вам хати не перележу... Я денебудь перекуняю ніч, щоб тільки під дахом... Ніч, я боюсь...

У цей самий тон підносили голоси діти в хаті:

— Мамо, не виганяйте її! Хай переночує в нас! Бачите, яка вона бідна...

— Не можна діти! Гріх! Вона жидівка, жиди мучили Христа. Тепер покутують...

— Я перехрещуся, змовлю вам молитву, тільки прийміть!..

— Ні, ні, ні за що...

Виходила в ніч, спішила від тину до тину, від хати до хати, поки світла не погаснуть....

Стукала до засвічених вікон, просилася крізь отвір дверей... Двері з лускотом зачинались і зривали її благання. Залишалась у лісі, загублена, нічия.

Нагадувала каліча качатко, що відбилось від свого стада качок при відлеті у вирій.

Я знімаю навушники й чую, як за стіною з риданням відчиняються двері, як видзвонюють шибки далеку утреню автоматів, як сурмлять телеграфні стовпи: ідуть колони, а сонце спливає каламуттю крові.

Вибігаю до загратованого вікна, там пусто. Не побачу я більше своєї учениці Доні. Не сховала її наша ніч — накриє земля. Доня віддасть їй усі свої почування, свої здібності й усе, чим обдарила її ця чудова природа.

По тридцяти роках я напіткнувся на книжку, яка пригадала мені моє розстання з Донею. Не накрила її наша земля, вона прибилась до своєї батьківщини — Ізраїля. О, яка дорога кожній людині своя батьківщина! Де б вона не народилась, батьківщина в людини одна. Батьківщини людині ніщо не заступить. Важкий тернистий шлях призвів Доню Розен до її обітованої землі Ізраїля.

Мене розвінчано з моїми учнями. Розвінчано викривлюванням їхніх душ. Але в прямованні до нашої батьківщини і своїх батьківщин — ми одне. Я ніколи не перестану жити ними. Перегукуюся з ними в думках, у своїх почуваннях — лину до них своїми думками, обнімаю теплою своєї душею.

З М І С Т

Ольга Мак — Вступне слово	7
У школі твердого життя	9
Зелені узбіччя	11
Мій земляк	25
На золотих горбах	32
Під плакучими березами	39
П'ять хвилин із матір'ю	45
Любистки	48
Золоті ключі сонця	51
Квіти на мрамурі	60
У день подяки	63
У потемках вуличок	69
Родинна симфонія	71
За піснею журавлів	75
У дорогу до Стефаника	77
А жити хочеться	80
Із перегуків моєї душі	83

208

275

